

Евангелье ад Сары

Народ мітусіўся, і бег па вуліцы — у адным накірунку: да чыгункі.

— Немцы, немцы! Немцы йдуць! — чулася вакол. Пра яе забылі.

Яна стаяла ля вакна, і пазірала на натоўп. Яе рука бязвольна кранала штору. Вочы паасобку вылучалі ў карціне дэталі — жанчына ў паліто, дзяўчынка з развязаўшымся бантам, цягнуцы тэлежку стары. — Навошта ёй паліто? На вуліцы ж лета..., — раптам падумалася ёй. У руцэ жанчыны быў чамадан — яна сьпяшалася, але на імгненьне спынілася, і, паставіўшы валізку ў пыл пры дарозе, разгублена выцерла пот з бледнага твару рукой. Сьветлыя валасы жанчыны, кароткія, кучаравыя ад завіўкі, былі растрэпаныя, шляпка зьбілася на затылак, яе трымала лента пад падбародкам. Праз плячо ў яе была сумачка, набітая дакументамі. Бумагі тырчэлі збоч з-пад мяккай лашчонай скуры. Яе рука была ў пальчатцы, туфлі — на невысокіх таўстых абцасах — пакрыліся густой пылью. Падхапіўшы ізноў валізку, жанчына рушыла наперад, зрабіўшы пару крокаў, як неба над галавой прарэзаў густы, пагрозьлівы гул. Рэзкі і пранізлівы, як жалеза па жалезу ці звар'яцеўшыя тармазы машыны, набіраючы моцы, гул невядомага стальнага чмяля накрыў натоўп. Нехта пабег хутчэй, угінаючы галаву ў плечы. Нехта спыніўся, пазіраючы ў неба. Жанчына ізноў спынілася, і ўзняла вочы. Яна між волі далучылася да яе позіракам. У небе над галавой дрыжэла, бліскацела невялікая белая птушка. Яе срэбны ніз нагадваў бледнае цела акулы, узьнімаючаея з глыбіняў. Акула насунулася бліжэй, і цень ад яе ўпала на траву. Людзі з дарогі кінуліся ў бакі, прыжаўшыся да плоту. Нешта секанула крупна ў пыл, застучэла па даху. — Дождж? — падумала яна. — Зь яснага летняга небу — дождж? Буйныя кроплі са сьвістам рассякалі паветра. Нехта закрываў — высока, як крычыць дзіця. Птушка прагудзела, і ўзнялася ў гару. Дождж сьціх. Пыл асеў, і тады сталі слышны галасы — стогны, лямант, крыкі. Натоўп рухануўся бяжаць па дарозе — далей, цяпер ужо не спыняючыся, і хутка зьнік за паваротам. Толькі белая стужка засталася ляжаць пры дарозе ў пылу. Белая, перарабіўшаяся ў чырвоную. — Гэта кроў! — раптам падумала яна. Машынальна яе рука накрыла цела мёрцвага чмяля на падвакоўніку. Ён быў халодны і цвёрды, як каменьчык. Яна апусьціла вочы ўніз — перад ёй на бялюткім, чыста вымытым падвакоўніку побач з кветкай герані ў гаршччку ляжала куля. Яна ніколі ня бачыла кулі. Як ня бачыла і кроў — хіба толькі са зьбітай каленкі ў дзяцінстве, ці парэзанага пальцу. Але цяпер яна адразу зразумела: кроў — гэта плямы пры дарозе. І куля — кавалак жалеза, джалячы овад, які накрывае яе рука. Яны не страшныя. Яны — звычайныя. Проста брудныя плямы ў пяску і кавалак мяталу. Як дождж, ці градзіна зь неба. — Куля гэта ня страшна! — зразумела яна. І сьмерць — ня страшна! Гэта хутка — надыйшло, і прайшло, як граза ў мае. Дзяўчынку хутка ўнеслі, ціхі плач заціх у правулку. І тады яна пачала сьмяяцца. Сьмех душыў яе, яна сама не разумела, чаму ёй так вясёла. Можа, таму, што ўсё было несапраўдным. А можа, таму, што ярка сьвяціла сонца, і на вуліцы ізноў была цішыня, і пахла кветкамі.

— Яны ня здолеюць, — прашаптала яна ціха. — Яны ня здолеюць! Ня здолеюць зьнішчыць неба, сонца, траву. Яны прыйдуць і пройдуць, як чорны цень. Як дым, які расьсейваецца ў паветры. І неба ізноў будзе чыстым, а паветра — вольным. Усе яны пройдуць, а яна — застанецца. Яны не сапраўдныя, а яна — сапраўдная. Раптам ёй стала лёгка, ціха і пакойна, нібыта чыясьці цёплая рука кранула яе. Яна апусьціла галаву на плячо, і дакранулася шчакой да гэтай вялікай рукі.

Тора

Тора перад ёй на сталё ляжыць чорным боханам хлеба. Хлеба няма ўжо два дні — яна баіцца выйсьці.

— Юда, юда! — крычыць дзіця. Маці моцна б'е яго па азадку рукой. — Якая яна табе юда? Ты што, ня бачыш? Гэтая наша дзяўчынка.

Яна папраўляе перад зеркалам хусьціну. Шчыльна хавае пад яе чорныя валасы. Шмуэль казаў, што ёй трэба бегчы. Трэба некуды сыходзіць, бо за ёй прыйдуць. Хто, і навошта, яна не зразумела. У яго

не было часу казаць падрабязна — ён проста шапнуў ёй на вуха, сутыкнуўшыся зь ёй на кірмашы. Дапамог ей сабраць яблыкі з кошыку, які вісеў у яе на руцэ, і, пакуль сабіраў, шапнуў:

— Яны ўсех забіваюць. Трэба сыходзіць. — Куды? — прашаптала яна. — Мне няма куды йсці. — Заўтра. У вечары. Яго словы апалілі ёй вуха, і яно ўспыхнула чырвоным. Ён злажыў яблыкі ў кошык, узняўся, і сышоў. Яго белая кашуля і чорная кепка, прыкрываючая густыя віхры, хутка змяшаліся з натоўпам.

Тора перад ёй ціхая, як пліта надмагілля. Бог маўчыць, і нічога ня кажа. Яна накрывае тканую вопратку рукой. Чорная халсыціна награвецца пад яе далонню. — Бог чуе яе! — яна разумее. Чуе, хоць і маўчыць. Яна садзіцца перад сталом, адкрывае вопратку тонкімі белымі пальцамі, і пачынае чытаць. Яе рука ледзь заўвана дрыжыць. Пазногці белыя, як і яе скура. Кніга Ісайі, Глава першая.

אָן קוֹל, יְשַׁעְיָהוּ בֶן-אֲמִיזַן, אֲשֶׁר קָנָה, עַל-יְהוֹדָה וִירוּשָׁלַם—בִּימֵי עֲזַיָּהוּ יוֹתָם אֶת־יְהוֹדָה מַלְכִּי יְהוּדָה.

— Слухайце, нябёсы, і слухай, зямля, таму, што кажа Гасподзь:— Я ўзгадаваў і ўзьняў сыноў, але яны ўзьняліся супраць мяне.

Яе вусны шавелюцца ў такт словам, пальцы дакранаюцца да літараў. Зь літар у яе ўліваецца сіла, і яна сама здаецца сабе прарокам, стаячым перад натоўпам. Натоўп маўчыць — яе голас набірае моц.

— Зямля ваша спустошана, гарады вашы пажглі вагнём. І засталася дачка Сіёна, як шацёр у вінаградніку, як асджаны горад.

Яна выкрывае іх перад самой сабой. Яна засталася — а яны сыходзяць. Маўкліва яе вочы глядзяць ім у след, праважаючы ў сырую зямлю. Вусны шапочуць малітвы. Яна не заўважае, як апускаецца ноч.

Раптоўна раздаецца стук у дзверы. Яна ўздрыгвае, нібы прачынаючыся ад сну.

— Сара! Нам пара! Шмуэль стаіць на парозе, як анёл сьмерці. Яго вопратка чорная, як яе валасы. Перад сабой ён бачыць бледны твар дзевы — белы авал у аточаньні чорных пасмаў, гладкіх, цяжкіх, бліскучых. Ён даўно ня бачыў яе без платку — з самага пачатку таго, што пачалося. Шоа. Цяпер ён бачыць яе, і яго рукі халадзеюць. Яна прыгожая, як жыццё, і пагрозная, як сьмерць. І цяпер ён пойдзе ў ноч зь ёю. Яна здаецца яму нерэальнай, быццам бы не існуе тут, а належыць змроку, Торы, і сьвячы, што мякка асьвятляе яе руку. Маўкліва яна бярэ хусціну, і завязвае валасы. Магія гасьне — цуд сьвятла, калі патушылі лямпу. Цяпер яна — проста жанчына.

— Я гатовая. Пайшлі, Самуэль, — ціха кажа яна. Яна ўзьнімаецца, і яны выходзяць у ноч.

Яе рука дрыжыць. Ён кранае яе валасы рукой.

— Чытай далей, дзіця, — ціха кажа ён. І яна чытае.

Яны йдуць па цёмных вуліцах, прыгінаючыся, прытуляючыся да плотаў. Калі набліжаецца патруль, хаваюцца ў пустазельлі пры дарозе. Паварочваюць у завулак, і хутка праскокваюць мяжу, якая аддзяляе іх ад жылля. Мяжа паміж жывымі і мёрцьвымі пралягае ў канаўцы, па дну якой бяжыць кволы бульбочачы ручай. Над канаўкай нахінаюцца лозы — густа. Там ніхто не вартуе, і іх нікто не чакае — ня хопіць вартавых, каб упільнаваць усё наваколле.

— Яны п'юць там. У іх танцы. Заўсёды, як з заданьня вяртаюцца, танцы ладзяць.

Шмуэль крыва ўсьміхаецца. Адзін бок яго роту — як мёрцьвы, другі ж выгнуўся дугой. Вусны зь мёрцьвай стараны ціхенька, ледзь заўважна дрыжаць.

У доме непадалёк і сапраўды гарыць сьвятло, і рагочуць кабеты. — А якія ў іх ... заданьні? — запытвае яна шэптам. Проста каб адчуць сябе жывой тут, у цемры. І пачуць і яго, і яе голас.

— Якія.. Шмуэль маўчыць. — Табе лепш ня ведаць, Сара. — Скажы. Яна хапае яго за руку. — Я павінна ведаць, Самаэль. Я пішу кнігу. Мне важна. Яна ўзьнімае на яго вочы, пабліскачыя ў цемры вар'яцкім бляскам — ці то ад узрушання, ці то ад сьлёзаў. Перад позіркам яе вачэй ён сьмягчаецца, сам ня ведаючы, чаму.

— Не скажу, Сара. Ня трэба табе гэта ведаць. Ён крэпка бярэ яе руку сваёй, і прыціскае да боку. — Там — аўраг. За аўрагам — поле. За полем — лес. Мы проста праройдзем мяжу, пераб'яжым поле, і схаваемся за дрэвамі. Калі пачуеш лай сабак — бяжы як мага хутчэй. На мяне не глядзі. Зразумела? — Зразумела, — яна ківае. — Там выйдзеш на трапінку. Па ёй ня йдзі, схавайся. Ідзі ля яе збоч, трымаючыся па правую руку. Потым павярні на поўнач. Ты ведаеш, як вызначыць поўнач? Ён глядзіць на яе, трасе сакрушана галавой. — Па мху на дрэвах, — успомінае яна школу. — Мох на дрэвах расьце апоўначы.

— Добра. Ён ківае. — Пойдзеш на поўнач, там, за пагоркамі — балота. Ты яго не праройдзеш. Чакай там. Схавайся ля трапы. Нехта цябе ўбачыць, тады ... тады, Сара, маліся. А потым ідзі да яго. Проста ідзі, моўчкі. Узьнімі рукі, і ідзі, паказваючы далоні. Лепш ... ён замаўчаў. — Бог будзе літасьцівы да цябе, Сара. Ты ж нічога не зрабіла благога. Ты нікога не забіла, і нават не пакрыўдзіла ў жыцці. Можа, ён будзе літасьцівы і да мяне — дзеля цябе. Да нас. Ён памаўчаў. — Пайшлі. Яны рухануліся ўбок уздоўж аўрагу, але ж не прайшлі і дзясятку метраў, як ён спыніў яе рукой. Яны замёрлі. Унізе, ў самай глыбіні балкі, чуліся крокі. Там, дзе ручай рабіў паварот, вымыла пяшчаны карман, які навісаў нізка над зямлёй. Нехта накіроўваўся туды. Зверху яны пачулі галасы. Ім было добра бачна, як зьнізу, з боку дамоў прадмесьця, па дну лагчыны да іх накіроўвалася група. Невялікая — некалькі няўзброеных чалавек і пары тры вартавых — па два збоч, і два — ззаду. Сьвет ліхтарыкаў вырываў зь цемры сінія твары — быццам бы па дну ручая вялі не людзей, а нябожчыкаў. Яны затаілі подых, і раптам Шмуэль сыціснуў яе руку. На імгненьне сьвятло ліхтара асьвятціла высокую пагнутую постаць, якая трымала маленькую жаночую. — Ав... — пачула яна яго голас — калі можна пачуць у цішыні няное варушэньне вуснаў, зьбітых прыкладам, з напалову выбітымі зубамі, якія цяпер складаюцца ў няпэўныя намёткі словаў. ...мутэр. Далонямі яна хутка прыкрыла яму вочы.

Стрэлы прагучэлі суха, кароткія шчалчкі ў цемры, якія праглынула бягучая булькотная вада. Яна ўбрала рукі. Яны не варушыліся. Натоп унізе паменьшыўся. Раптам яна пачула галасы. Нехта зьнізу указваў рукой угару. Ліхтарык сьлізгануў па дрэвах побач.

— Бягі, Сара, — пачула яна нечы голас, і гэты голас быў страшны, як гром. Гэта ня быў глас Шмуэля — і не быў голас чалавека. Ён сыцебануў яе, як пугай, у бязгучнай цішыні, паўстаючы шчытом паміж ёй і тым, што адбывалася ў аўраге. Магутным штуршком яе кінула некуды ўбок, і яна пабегла. Выбух аглушыў яе, зямля захапіла пад нагамі, асыпаючыся, а потым яна пачула стрэлы. Здаецца, ад хацін збоч нехта бег. Пачуўся сабачы лай. Зьнізу, пад аўрагам маўчалі. Зямля асыпалася ад выбуху, укрыўшы сабой і забойцаў, і забітых, але назад яна не глядзела. Яна глядзела наперад, у цемру, праз якую яна не магла бачыць нічога, акрамя неба, якое чорнай гарой уносілася над дрэвамі. Пад небам разгортвалася бездань, і яна ступіла ў шэол. Чорныя сыябліны самкнуліся над яе галавой. Перад ёй булькацела вада, і гук не даваў ёй зьбіцца з накірунку. Марудна яна ўступіла ў бягучы паток. Холад ахапіў яе лыткі. Ручай даходзіў да паловы сьцёгнаў, але ж на шчасьце быў не глыбокі. Яна прыціснула да грудзей невлікі мяшок, баючыся намачыць яго, і асьцярожна пайшла па вадзе. Струмені пелі вакол яе, салаўі надрываліся на дрэвах. У полі гучэлі цвыркуны. Уся прырода поўнілася гукамі. Яна ішла, і шла праз вадку, якая амывала яе, зносячы боль і страх у цемру. Квадратны скрутак у руках грэў яе грудзі. Яна нагадвала сабе прарока, які ідзе па вадзе, Яна, стаячага пасярод Іардану, да якога яна ішла, але ён адсоўваўся ад яе далей і далей. Яна ішла да сябе самой, і лай сабак не турбаваў яе. Як і стрэлы, якія яна чула на адлегласьці. Яны былі там, а яна — тут. З Торай, салаўямі, і бягучай вадой, якая амывала яе мяккімі хвалямі. Яна не баялася — сама ня ведала, чаму. Страх застаўся там, пахаронены пад абрывам, дзе ахвяры цяпер абдымаюць забойцаў, накрытыя адзінай коўдрай. Сьмерць — ня страшна, упэўнівала яна сябе. Яе няма. А вось Ён — ёсьць. Той, хто ідзе па вадзе зь ёй побач. Той, каго яна нясе ў сабе, у хатульку, схаваным ля сэрца. Яна не

была адна — зь ёй быў яе Бог. Мора разышлося, і яна проста шла і шла, ня ведаючы, куды. Ён веў яе — гэтага было ёй дастаткова.

Хутка ўсё сьціхла, і аўраг над яе галавой пераўтварыўся ў нізкі пяшчаны бераг. Яна павярнула да яго, ускараскалася па мокраму пяску, і ўпала ў траву. Неба кружылася над ёй, лай і стрэлы зьніклі ў далечыні. Яна ляжала, прыціснуўшыся да травы шчакой. Трава салодка і духмяна пахла, казытала скуру. Мяккі мох туліўся да яе твару.

Калі яна прачнулася, ужо залаціўся золак. Неба разгаралася на ўсходзе, але тут, на лузе, яшчэ панавалі змрок, і туман. Яна ўзьняла галаву. Лес чарнеў насупраць яе, узьнімаючыся разным краем насупраць бялеючага неба.

— Сьцяжынкай, а потым — на поўнач, — прашаптала яна сухімі вуснамі. Языкам сабрала расінкі з кветак, якія калыхаліся насупраць яе твару. Абцёрла рукамі вочы, лоб, шчокі. Асьцярожна прыўзнялася, як касуля ў густой траве, азіраючыся, нічога не заўважыла, і зрабіла крок у туман. Белая завеса закрылася за ёй, захінаючы. Яна ішла ў малаке, пакуль не дакранулася да дрэва, за якое ўчапілася, асядаючы на пагнутыя карані. Сілаў не засталася, але ж трэба было ісьці. На яе шчасьце, сьцяжына неяк адразу лягла пад ногі. Забыўшыся на парадзе Шмуэля, ціха, як зачараваная, яна пайшла па ёй.

Пчолы жужжаць у яе над галавой. Галіны дрэваў качаюцца ў чыстым залатым зьзяньні. Яна адчувае духмяны, салодкі пах — водар мёду, сплечены з водарам траваў. Ён ахутвае, як шоўкам, закрывае тонкім покрывам-коўдрай, робячы невясомым цела. Яна ўзьнімаецца — праз чорную дзірку ў сьвядомасьці — вонкі, з вусьця бяздоннага калодзежу — угару, дзе пчолы таньчаць з праменямі, а галіны казычуць неба. Яна плыве, і хвоі плывуць у яе над галавой. Ёй так радасна ў гэтым сьвятле. Яна засынае, закалыханая водарам мёду, жужжаньнем і птушынымі спевамі. Апошняе, што яна бачыць — хмара. Куточак неба, што напаўзае на лес, афарбаваны густой сінявой.

Прачынаецца яна ад датыку рукі да ілбу. І — голаса. Густага, нізкага, хрыплага.

— Ну што ты, ачуняла? Мужчына зьверху ўніз глядзіць на яе чорнымі, як навальніца, вачыма. Яго густыя валасы перавязаныя ззаду, пасмы спадаюць на лоб. Чорныя прамыя бровы сутыкаюцца зморшчынай на пераносьсі. Вусы і барада як вугаль, і ў іх — белыя ніткі — як сьнег.

Яна ціха стогне, вусны ня слухаюцца яе. Ён качае галавой. Палівае з кубка руку праз рушнік, і ўвільгатняе пальцамі яе вусны. — Бяжы вада з крыніцы, абмывай дзявіцу, змый усе хворы, сурокі, прызоры, марокі, унясі за мора, у багне пахавай, пану небу аддай, пане Пяруне, нябёсны вагонь, спалі ўсе беды мае і нядолю, нячыстае ачысьці, сьвятое асьвятлі, да лёсу мяне прывядзі. Пярун Пяруне, пачуй мяне, я твой сын, прашу за сваю дачку, кажу словы патаемныя, кожнае слова маё як вагонь зь нябёсаў, жарам паліць, у рукі не даецца, золатам гарыць, моц патаемную адчыняе, зямлю і неба на замок замыкае. Каб ні вагонь, ні вада, ні земля, ні неба благога маёй дачцэ не зрабілі, каб сам Пан усемагутны яе закрываў, пакрыўдзіць не даваў. Deus eshta subius dumi dvasta tria verunas perkun verida est.

Ён кажа нешта на мове, якую яна ня ведае, старой, як лес, моцнай і трывалай, як дрэвы, крэпкай, як камень пад нагой — не раструшчыш, хоць войска стань на яго. Яго вялікая рука абмывае, абцірае рушніком яе цела. Яна ляжыць аголеная перад ім — але юрлівасьці ў ім няма. Яна — як нябожчык, плывучы ў труне праз возера. З возера выцякае рака. Яе нясе па ёй вада. Ён стаіць на беразе, і колькі б яна не плыла, яна бачыць яго. Ён шавеліць вуснамі, вымаўляючы словы. Словы, як хвалі, нясуць яе. Ёй хораша і спакойна. Яна — дома. Ціха яна засынае на ложку, на травяным сеньніку, прыкрытая грубай халасьцінай — яго сьвіткай. Адзёжа вялікая — закрывае яе ўсю. Яна ня чуе, як гудзіць рухавік на дарозе, як спыняецца ў двары матацыкл.

Ён выходзіць вонкі, ціха закрываючы дзьверы кліці. Навешвае вялікі замок.

Праходзіць праз пакой, і выходзіць на ганак.

Худы, абскубаны хлапец у шэрай мышынай форме з закасанымі рукавамі ломіць з галавы пілотку, абцірае ёй твар.

— Дзядзька Міхал, мёду б. Твайго. Жбаночак. Ён глядзіць на мужчыну неяк нават просячы, запытліва. Другі, побач, больш зухаваты, крэпкі, з вялікімі моцнымі рукамі, кулакамі ў вяснушках, пакрытымі рудым воласам, адштурхвае худога, і працягвае больш нахабна. — Мёду, а яшчэ чаго? Малако, хлеб, яйкі, сала, што зь ежы маеш? Рыбу пэўна лавіў? Дзічына? Саланіна, грыбы. Вызваленьчае войска карміць трэба. Паны есці хочуць. Да і мы б падсілкаваліся. І самагон зь цябе — баклага. Давай, бо ў нас часу няма. Жыды зьбеглі, і бяды нарабілі. Паўзрывалі патруль, пахавалі ў пяску ля ракі. Шукаем іх. У каго знойдзем — зьвяжам разам, і — адной гранатай. Ён замаўкае.

Маўчыць і гаспадар. Пільна пазірае на яго цяжкімі вачыма. Усе маўчаць. Толькі лес шуміць. Спачатку ціха, потым — трывожна.

— Што маўчыш? Мову адняла? Цыган. А можа, ты жыдоў хаваеш? Можа, ты сам — жyd? Руды робіць крок да яго. Ставіць нагу на ганак — нерашуча.

— Хату пакаж. Што ў цябе там схавана. І ежу гатоў. Мех зьбірай. Шнель! Шавяліся, быдла. Хлоп. Раптам ён пераходзіць зь нямецкага на польскі, чырванеючы. Малодшы з жахам глядзіць на яго, мацаючы стрэльбу рукой. Стрэльба доўгая, і вісіць за сьпіной ня зручна.

— Ня можна табе ў хату. Голас Міхала, цяжкі, густы, варам аблівае нечаканых гасьцей. — Чаго?! — здзіўлена-абурана пытае старэйшы.

— Ты што вярзеш?

— Ня можна. Ня чысты ты. Псіная кроў. Міхал качае галавой. Яго цяжкая рука сьціскае шкворань ля слупку ганку. Незаўважна, але ж дастаткова, каб убачылі.

— Які я нячысты? Ты, пёс! Цыган, паганец, чортава адродзе. Руды крычыць, але ня рухаецца. Раптам худзейшы, Саўка пачынае лямантаваць.

— Грышка, Грыгоры! Глядзі, глядзі! Вой, не шавяліся. У бот глянь — гадзюка! Грышка апускае вочы, і халадзее. Вакол яго нагі мякка абвіваецца чорная пачварына. Таўстое, як вяроўка, цела сьлізгаецца па пыльнаму боту.

Ён хоча сказаць нешта, і ня можа — дзеравянее ў жаху. На галаве ў зьмяі няма жоўтых плямінаў. Гадзюка, разумее ён. Міхал нахінаецца, і спакойна бярэ гада за хвост. Узьнімае рэзкім штуршком. Падымае перад сабой у гару. Змяя ссыкае — прама Саўцы ў вочы.

Міхал апускае яе за сабой. Чорны шнур сьлізгаецца па нагрэтаму сонцам дрэву, з сыканьнем хаваецца ў падпольлі.

— Няма ў мяне жыдоў. Я ж кажу — нячыстым нельга. Нікога няма. Акрамя чарцей. Ты ж ведаеш. Ён ашчэрвае ў вусьмешцы вусны. Паліцаі маўчаць. Грышка зьмервае позіркам адлегласьць між шквораням і рукой, але ўзыйсці на ганак не рашаецца.

— Ідзіце. Што сталі? Міхал маўчыць, шырокія рукі павольна вісяць па баках. Кашуля на грудзях расьхінутая, і на шыі бачны крыж — вялікі, з чорнага, да белага абцёртага жалеза. Крыж выглядае як вярыга на яго грудзях. Сваім выглядам ён нагадвае шкворань, што рука пагладжвае незаўважна цёмнымі пальцамі.

— Куды — ісьці? — раптам запытвае Саўка хрыпла. Грышка маўчыць. Яго твар з чырвонага становіцца белым.

— Адкуль прыйшлі. Пакуль я добры. Пакуль гром ня ляснуў. Міхал узьнімае вялікую руку, і Саўка напружваецца, прыхінаючыся. Але ж рука мінуе яго. — Вунь — хмара, — спакойна кажа цыган. — За лесам. Як раз да вёскі пасьпееце. Да гразы.

— Дзякуй, дзядзька Міхал, — Саўка ламае шапку. — Дзякуй за тваю ласку. Мы паехалі. Пра мёд ён не пытаецца. Моўчкі цягне Грышку рукой за рукаў. — Пайшлі, Грыша. Пайшлі, пакуль громам ... ня ляснула.

Яны сыходзяць, і Міхал доўга глядзіць ім услед, пакуль матацыкл не хаваецца за паваротам. Яго вусны шавелюцца, потым ён замаўкае. Ківае сам сабе, і вяртаецца ў хату. Па ганку б'юць буйныя кроплі — як сьлёзы.

На дарозе дыміцца, хрыпіць рухавіком каляска. Матацыкл уехаў у дрэва. Саўка з разсечаным тварам з жахам амацвае цела. Твар Грышкі белы з сінім. Нага апухла, скура нацягнулася, уздуўшыся над краем бота. Чорны шнурок надзьмуўся, і нагадвае цела гадзюкі. Саўка садзіцца ля люлькі, прываліўшыся сьпіной да кола. Спачатку плача, а потым, як вар'ят, сьмяецца. Елкі і хвой змрочна шумяць ад ветру — навальніца накрывае лес, дыхаючы ледзяным холадам. Раптам ударае град — буйныя ільдізінкі. Яны скочуць па мяталу, і Саўка прыкрывае галаву. Яго маленькі скурчыўшыся цень праглынае дождж.

Тяжкі замок груба ляскае, і дзьверы адчыняюцца. Ён стаіць на парозе. Акідае яе позіркам. Яна глядзіць на яго напалохана з-пад сьвіткі, накрывіўшыся ёй да падбародку. — Апрытомнела? — нягромка запытвае ён, сьцішваючы голас, каб не напалохаць яе. Яго голас — густы рык вулкана з-пад марскога дну — ня чутна, толькі дрыжыкі йдуць па скуры, вушы закладае, а сэрца ахоплівае жак — такі, што маракі брасаюцца, звар'яецца, у ваду. І яна адчувае жак — але не з-за голасу. — Хто там? — ціха шэпча яна. — Хто прыехаў?

— Ніхто. Ён моўчкі глядзіць на яе. Яго вочы мяккія, і ў іх — вусьмешка, цёплая, як прамень, як мёд, разагрэты пальцамі. Яна крыху сумная, крыху журботная. Ён жалее яе, разумее яна. Ён яе шкадуе. З жаху ў яе замірае сэрца. Яны там, звонку. І яны чакаюць. — Не аддавайце мяне ім, — ціха шэпча яна. — Яны мяне заб'юць. Яны ўсіх забіваюць у ямах. — Ня бойся, — кажа ён. — Іх ужо тут няма. І болей яны ня прыйдуць. Лес ня пусьціць. Яна аглядае яго, цяпер ясным вокам. Ён высокі, такі, што галава дакранаецца прыталакі. Плечы шырокія, як дзьверы, якія зачыніліся за яго сьпіной. Постаць яго моцная і сухая, сьпіна прыгнутая — ад працы. Вузкія вусны сьціснутыя, але ж у чорных вачах — вагонь. Яна зачаравана глядзіць на яго, як на дзіва. Волата зь сівой даўніны. — Хто вы? — ціха шэпча яна патрэскаўшыміся вуснамі. — Я — лес, — усміхаецца ён. — Лясун. А ты — мая дачка. Так і будзеш казаць, калі хто запытае. Табе павераць. Ня бойся. Я тут — уладар. Гэтая зямля — мая. Ужо амаль тысячу год. Я яе ўгнойваў крывёю — шматразова. І яна дала плён. Ворага ня ўтрымае мая зямля. Не прапусьціць. Раступіцца багнай. Праглыне ў вантробы. Колькі іх было. Крыжакі. Князі. Татары. Войскі — незьлічона. Цяпер вось — немцы. Нічога. Сьмецьце ачышчае дождж. Ён плюе ў паганы кут на падлогу. Чорная цень вішчыць у куце. Яна войкае. — Чорт, — усміхаецца ён. — Сышоў. Не люблю чарцей. Ад Ганны застаўся. Яна іх пад падалом гадуе. У спадніцы носіць, як кураня курыца. Яна сьмяецца — ціха, як хворае дзіця.

— А хто такая Ганна? — запытвае зацікаўлена. — О, ты яшчэ ня ведаеш! Я табе раскажу, — загадкава кажа ён. Змоўніцкі падмігвае. — Вечарам, маленькая. Вось затаплю печ, павячэраем. Ты бачыла сапраўдную печ? Не як ваша, гарадская пліта — каменную. Ад яе ведаеш, якое цяпло? Ён кранае яе твар рукой.

— Я табе малака прынёс. Прабач, казінае. Няма ў мяне каровы — не жывуць яны ў лесе. Ваўкі. Ён нахінаецца, падносіць да яе вуснаў жбанок. Яна п'е, накрывіўшыся сьвіткай.

— Адзеньне я памыў. Вось, апрані кашулю. Ён ківае ўбок, на лаву, дзе стопкай ляжыць вопратка.

Цяпер яна выглядае русалкай, і ён задаволена аглядае яе. Яе валасы ляжаць на плячах хвалямі — у колер ночы. Чырвоны пояс падпярэзвае белую халасьціну. — Ладная, — нягромка вымаўляе ён. Яна

не разумее, пра кашулю, ці пра яе. Ціхенька садзіцца за стол. Ён усміхаецца. Ставіць чугунок з бульбай, наразае сала. Налівае малака. Заварвае зёлкі ў кубку. Дастае зь печы рыбіну — сыпаклася! — Еш! — запрашае, як загадвае. Яна накідваецца на ежу. Яе пальцы дрыжаць, спатыкаючыся аб косткі. Бульбу комам спыняе ў горле плач. Ён гладзіць яе па валасох, і яна ляжыць на яго плячы. Яго кашуля мокрая ад сьлёзаў. — Цішэй, цішэй, — нягромка кажа ён. Яго рукі лоўка разбіраюць рыбу, ламаюць хлеб. — Вазьмі, еш. Ён працягвае ёй кавалкі. — Вазьмі бульбінку. Яна есць пакорліва, як дзіця.

Болей яна ня плача, толькі ўсхліпвае. Цягне вільгаць носам.

— А што ў цябе за кніга, — між словам запытвае ён, выкладаючы мяшок на сталe.

— Тора, — шэпча яна. — Не згубілася!

— Нічога не згубілася, — ён ківае. — Можна? Дастае кніжны брусок. Накрывае тканіну рукой. — Гарачая, — ціха кажа. — Як выпечаны хлеб. — Чытаеш? — Чытаю. Яна глядзіць на яго. — Пачытай мне. Яна адкрывае вопратку. Кніга лічбаў.

— І ўсяго іх было многія тысячы, шэсьць сотняў і тры тысячы і пяцьсот пяцьдзесят ваяроў, — ціха вымаўляе яна. — І пачалі раптаць, і паразіў Гасподзь Мірыям праказай, але праз сем дзён ачысьціў. ... і паслаў Гасподзь зьмей многіх за ропат іх ... і Ісуса Навіна паставіў над імі, а цара Ваала паразіў мячом. Яна замаўкае.

— Жорсткі ў вас Бог, — ціха кажа ён. Ківае галавой. — Я люблю Яго. Яна апускае вочы. У яе вачах пакора — пакора яе Богу. Галава яе апушчана, але ж шыю ня гне ярмо. Яна белая і прамая, як вежа, і цёмныя валасы бягуць зь яе ракой. Тонкая, і белая, як сьнег, яе шыя выглядае сыцяблінкай, якую пераломіш і пальцамі. Але ж на ёй — адметкі шчытоў. Таямнічая вязь імёнаў, ахінаючая яе каралямі. — Ісус Навін, — паўтарае ён імя, якому нібы пазірае ў вочы. — Ты — вежа, — вымаўляе нарэшце. Яго вочы працінаюць яе. — Меч твой у тваіх вуснах. Ты дойдзеш. Але ... ён маўчыць. — Ты не належыш зямлі. Гэта добра. Яна не кране цябе. Як можна забіць белую птушку, калі яе хавае воблака? Ён гаворыць загадкамі, накрываючы тэкст рукой. Далоньню ён чытае. Яго вусны варушацца, вымаўляючы. Dan bet givur. Bet tsadi ga lovaim ashrut ganokh suraia lud dasta runi magrib aruia zakhr baad, dur kabir melek azamaia rushtee perez bah. Ён ківае. Закрывае Тору, і працягвае ёй кнігу. — Вы ведаеце Слова? — ціха запытвае яна. — Я ўсё ведаю, — адказвае ён.

— Сара, Сара! Шмуэль стучыць у вакно. Яна чуе яго голас, і выбягае на ганак. Ён ахоплівае яе, а яна — яго. — Жывая! Ён громка плача, наўзрыд, не хаваючыся. Яна, зьмярцьвелая, ляжыць на яго плячы. Міхал стаіць, склаўшы вялікія рукі. — Да чыгункі вас давязу, — нарэшце кажа. — Да Беластоку даедзеце. А там ужо ... ён маша рукой... мора. Глядзіць на іх, качае галавой. Перахрысьціў бы, але ж — жыды. Каб не было ім блага. Нарэшце ідзе ў хату, і зьвяртаецца зь мехам. — Сабраў, во. Ежы ў дарогу. Адзеньня. Ты ж на чорта падобны, гразны, абарваны. Працягвае мех Шмуэлю. — У лазьню б табе. — Няма, айцец, часу. Фурманка чакае. Шмуэль абдымае яго. Міхал ідзе да павароту. Павозка схавалася ў лесе. Заўтра ён паедзе ў Беласток на кірмаш, і сустрэне Ядзьвігу. Ядзьвіга народзіць Бажэну. Бажэна народзіць сына. Яго сына. Міхала. І тады ўжо ён — вольны. Ды і стаміўся ён. Колькі год — Дзяды ўжо чакаюць. Ён ідзе, і вакол яго жужжаць пчолы. Ён не адганяе іх. Разам яны зьнікаюць за дрэвамі.

Сара прыціскаецца да яго грудзей, і Шмуэль накрывае яе плячо рукой. Яго рука мелка дрыжыць — кантузіла, калі падрываў чыгунку: не паспеў адбегчы, як рванула. Добра, выратавала канава. Ён з размаху зваліўся ў ваду, і яна сыцебанула яго па вушах хвалямі. Вада зьмягчыла гук і ўдар выбуху, але і таго, што ён адчуў, хапіла, каб ён ня размаўляў два тыдні. А потым ужо мог размаўляць, ды ня дужа хацелася. Так моўчкі і прахадзіў тры гады. Кантужаны жыв, і што зь яго ўзяць. Ён апантана каваў — нажы, дэталі зброі, адліваў кулі, плавячы ў горане рэшткі свайго і чужога металу. Нават і срэбныя адліваў — разрабавалі царкву, пазнаходзілі куфры з посудам. Куды яго? Толькі ў горан. Яны

білі іх, як ваўкалакаў, і, здаецца, асьвячонае рускімі папамі схаванае ад камуністаў срэбра дапамагала – хутка немцы пачалі адыходзіць, злыя, як восы. Вёскі ўжо не палілі – няма было калі. Палілі ўсё, што не маглі забраць. Палова выжылых і так ужо жыла ў лесе, які дзіўным чынам праглынаў, месціў іх усіх. Яму ўжо пачало здавацца, што зьвярнуліся тыя часы, калі, старыя казалі, ніхто не садзіў ні збожжа, ні жыта, а толькі паляваў ды рыбаліў. Адночы яго адправілі на пасеку за мёдам. Стары Міхал жыў паасобку, і хутара таго пабойваліся. Нават і партызаны, якія ўсе былі з мясцовых, абыходзілі яго стараной. Казалі – каўдун, чараўнік, стары воўхв, знаецца з нячым, жыве з вужамі ды гадзюкамі, а сам перакідваецца апоўначы ваўком, і вые на месяц. А бывае, і скаціну дзярэ, ці дзічыну. Таму ў яго заўсёды мяса багата, і рыба сама яму ў сеткі плыве. Але дапамога ён толькі таму, каму сам вырашыць. Паглядзіць на чалавека, моўчкі махне галавой, і схавецца ў сенках. Выйдзе з добрым кавалкам салёнага мяса, ці рыбай, ці жбанам мёду – прадаць на кірмашы. Многа не бярэ, калі ёсць, дык пярсыцёнкі, завушніцы, манеты. А калі няма, дык дасі і так. Толькі калі ёсць, лепей яго не ашукваць. Тады той дар такім бокам выйдзе, што бяды не абярэцца. Аднак заможная жанчына прытварылася бяздомнай кабетай. Кажы – дай Хрыста радзі чаго, за хату сроднікам заплаціць трэба. Ён усміхнуўся, вынес ёй усяго – і хлеба бохан, і сала кавалак, і рыбы салёнай. Яна ледзь зьнесла. Прыходзіць у вёску – мамачкі, ратуйце! Згарэла яе хата. Адна з усяго сяла. У яе немцы на пастоі жылі, дык нейкі парубак гранату ўкінуў. І згарэла тая хата разам з немцамі. Таму Міхасёвы падарункі і сапраўды прыйшліся да пары – пасялілася ў радзіны голая і босая, толькі што з боханам хлеба ды кавалкам сала.

Ішоў ужо сорок трэці год. І сала яны пад'елі, і збожжа, і дзічыну пабілі ў лесе. Таму ён ішоў цяпер да хаты старога як сапраўдная галота, прасіць Хрыста радзі – можа, дапамога жыду. Калі падыходзіў да пасекі, раптам пачуў ціхія жаночыя сьпевы. Спыніўся, быццам бы яго штурхнула ў грудзі. Думаў – звар'яцеў. Ад голада мроіцца. Ці – зусім дах паехаў. Узрадваўся. Чуе – яе голас. Ціхенька сыпявае калыханку пчолам. Тонкі галасок на ідыш праносіцца над лесам, крапае травы. Не баіцца – сыпявае на роднай мове, спадчыне дзядоў. На якой ёй ціхенька сыпяваў стары Саламон, калі яна ляжала ў маленькай люльцы ля яго ложку. Жанчына нарадзіла яе, і памёрла. Ніхто ня ведаў, ні хто яна, ні адкуль. Прыгожая, чорнавалася, сьветлаглазая жанчына. На шыі ў яе вісеў дзяшовы медальёнчык на зашмальцаваным шнурку – зорка Давіда. І таму Саламон, адзінокі, як перст, вырашыў забраць дзіця. Дзіця вырасла. І цяпер сыпявае калыханкі яму, Шмуэлю. Зьнямелы, ён схавався за дрэва. Нічога ёй не сказаў. Бо яна тут, у бясьпецы. Як даведаецца, пойдзе за ім. Тады, у атрадзе, ён схлусіў, што ў старога нічога не было. Яго былі два дні. Адлівалі вадой, і ізноў білі. Усе былі злыя, галодныя. На кім ня вымесьціць злобу, як толькі не на жыздзе. Ён цяпеў – яму было ўсё роўна. Было нават радасна. Ён ведаў, ніхто ня знойдзе яе на гэтым хутары. Ніхто яе не пакрыўдзіць. Бо пэўна, яе схавав там сам Пан Бог. Бо ж яна была сьвятая. Не такая, як ён. Яго рукі ў крыві не па локаць – па плечы. Ён па шыю стаіць у крыві. У крыві, якая лілася з таго падарванага цягніка, які вёз людзей у Германію. Паехаў не па расьпісаньню, не так, як ім данесьлі. Дакладней, немцы сыпеццальна пусьцілі яго першым. Праедзе, значыць за ім пойдзе другі – з ваеннымі, якіх перабрасвалі на іншыя вучастак. Узмацоўвалі лінію фронту, бо рускія давалі шчыльна. Спачатку, як рускія сышлі, дык людзі радаваліся. Немцы разагналі калгасы, вярнулі зямлю. Назначылі стараст. А потым пачалі ўзводзіць шыбеніцы, і людзі прыціхлі. Хадзілі, як самотныя цені, баючыся пазірнуць адно на другога. Праходзілі пад шыбеніцамі, нізка апусьціўшы галаву. Неяк яны з хлопцамі зьнялі з шыбеніцы цела, і ўськінулі паліцаю ў форме – ішоў дождж, навалыніца грукатала, цемра. Ніхто іх не заўважыў. Цела яны пахавалі, а раніцой пад той шыбеніцай растралілі першых дзесяць прахожых. Целы валяліся і пухлі. Зь іх лілася вада. І народ праклінаў іх, так, як не праклінаў нават і немцаў. Бо яны рабавалі ня менш, калі ня больш жорстка за іх. Ім жа трэба было неяк жыць. Трэба было змагацца. А народ ... што народ. Мала хто рызыкне сваім і жыцьцём сваіх дзяцей дзеля волі, якой яны ніколі ня бачылі. Прызвычаліся і пры немцах. Толькі галовы нахілялі ніжэй. А нехта і ўзьнімаў. Хадзіў горда, панам. Тыя, што пры новай уладзе набылі назад тое, што адабрала старая. Ці тыя, хто ні пры якой уладзе нічога ня меў. Да таго ж, немцы плацілі добра – за службу, за парадак. Праўда, паперкамі сваімі. Затое сваі плацілі золатам – каб не чапалі. Не адзін з той ранейшай галоты азалаціўся ў паліцаях. Беглі ад рускіх у паліто, панамі, у шляпах і з чамаданами з'язжалі з нямецкім абозам – далей, на Захад. Тыя, хто паліў вёскі. Хто рабаваў мястэчкі. Хто складаў голых жанчын і дзяцей у растрэльныя

ямы, даваў нядбайна заўп па галовах, а потым засыпаў жывых зямлёй. І такое ён бачыў. Чаго ён толькі ня бачыў. Дрэнна, што яго бацькі ляжаць разам з забойцамі. У яго была мара – выкапаць іх. Рукамі. Ён ня мог уявіць, як лапатай ударыць у твар мёрцывае маці, ці адсячэ руку бацьку. Адзеляў бы іх па костачцы ад патруля. Ён памятае іх косткі навобмацак – ні ў воднай не памыліцца. Сара сыпіць у яго на грудзях. Ціха ўздыхае ў сьне. Ён накрывае яе плячо рукой. Майор у пагонах насупраць качаецца ў такт хадзе коняў, і пільна пазірае на іх. Дакладней, на яе. Думае, што за прыгажуня едзе ў павозцы з такім гіцалем. Абадраным, сьмярдзючым, як сабака. Няма калі было парыцца ў лазьні, чакаць, пакуль Міхал зьбярэ фурманку на кірмаш. Параход сыходзіў праз два дні, а ім трэба яшчэ дабрацца да Гданьку. У мірныя часы гэта не заняла б і паўдні, а цяпер хто яго ведае. Можа ... рэльсы падарваныя. Майор усё глядзіць, і глядзіць. Не адводзіць вачэй. Яна сыпіць ціха, як дзіця. Нават пасапвае, і ён адчувае, як увільгатнілася яго кашуля пад яе ротам. Чорныя кудзеры валасоў выбіліся з-пад хусткі. Твар сьветлы, крыху пацалаваны сонцам. Шчокі ружовыя, бліскучая сукенка з парашутнага шоўку прыкрыта паліто, перашытым зь Міхасёвай шынелі – яшчэ зь першай міравой. Май цёплы, а яна дрыжыць. Худзенькая. Няма чаго было пад канец есьці і ў Міхала. Усё, што было, раздаў жыхарам пагарэлай вёскі, якія ціснуліся разам у нейкай дзівам захаваўшайся лазьне. Тады ўжо ніхто не хаваўся, і жыды павылазілі. Колькі іх павыпаўзала – дзіва! Сінія, страшныя, падобныя на прывідаў, дзе старыя, дзе дзеці – не разьбярэш. Паміралі прама на дарозе. Ішоў чалавек, і ўпаў. Глядзі, каб дзясяты спыніўся. Ён спыняўся. Проста каб адцягнуць у бок. Над усімі чытаў кадзіш – малітву. Шма, Ізраэль, Бог міласьціў! І прысыпаў зямлёй, якую выдзіраў нажом з карэння. Карэньне пераплялося ў зямлі, якую ніхто не абрабляў, не касіў. Ён цалаваў зямлю, як грудзі жанчыны. Ціха, асьцярожна. Калі вяртаўся жывым з заданьня – заўсёды. Такі ў яго быў рытуал. Ён забываў маліцца Аданаю – маліўся зямлі. Узьнімаў пясок у далоні, і асыпаў ім твар. Бо пясок быў цяпер яго Богам – ён прыгарнуў яго бацькоў.

Маёр усё глядзіць, і яго рука сыціскае цёплае, нагрэтае ложка нагану. Але ж маёр нічога ня кажа, хоць і бачыць яго рух рукой. Разуме, і незаўважна ківае. Маладзец, жйд. Барані сваю красуню.

Дабраліся яны бяз прыгод. У Беластоку быў натоўп – усе ірваліся некуды – далей ад саветаў, якія былі цяпер, здаецца, усюды. Ды і край быў разрабаваны жудасна – ушчэнт. Даехалі добра, але ж без прыгод не атрымалася. У іх пакралі грошы. Засталася толькі торбачка з Торай у яе на шыі пад паліто. Як грошы выцягнулі? Проста, па-дурному. Яны паснулі на лаўцы, прысланіўшыся адно да аднаго. Дзень здабывалі білеты, здабылі на заўтра раніцой. Мяркавалі спаць па чарзе, і вось – заснулі разам. Гіцаль і прыгажуня. Добра, хоць яе ня скралі. Калі ўбачылі, што нічога няма, яна нават не заплакала. Моўчкі глядзела на яго шырокімі вачыма. Яе вусны ўздрыгвалі, рука сыціскала Тору. – Гэта ня страшна, нарэшце вымавіла яна. – Ня страшна. Мы заробім. Мы знойдзем грошы. Аб чым яна казала, ён зразумеў. Ваенных вакол было шмат, і ўсе – галодныя па жанчынах. А яна была прыгожай. Уся проста пахла Міхалавым мёдам, як лілея вясной у садзе. Калі ён пачуў гэта, ён усё для сябе вырашыў. Проста сказаў – будзь тут. Нікуды не сыходзь. Калі што, крычы. Я недалёка. Знаёмага ўбачыў – пайду, можа, займу. У яго ёсьць, я ведаю.

Тады ён забіў упершыню. Не як на вайне – па-сапраўднаму. Як баяк. Выглядзеў у натоўпе багата апранутага чалавека – нейкага важнага, з выглядам чыноўніка, які, аглядаючыся, пералічваў паперы ў патрманеце, проста штурхануў яго плячом, і ўсадзіў заточку ў бок. Той асеў ціха. Народ нічога не зразумеў – можа, галодны. І так ён прайшоўся па вакзалы, і сабраў тры кашалі. Двух забіў, адзін выцягнуў. Аднаго незаўважна стукнуў у туалете – можа, адыдзе. Так што лічы, забіў аднаго. Першага. Ён усё роўна быў здраднікам, сучешваў ён сябе. Адкуль у чалавека за вайну засталіся грошы, паліто? Пэўна, зьняў зь нейкага заможнага габрэя. Пэўна, да вайны быў такім жа гіцалем, як ён цяпер. Хутка ён вярнуўся, як і абяцаў – не прайшло і гадзіны. Яна сядзела, учапіўшыся рукамі ў Тору. Маёр стаяў перад ёй – той, ці іншы, не істотна. Ён падыйшоў і моўчкі, з размаху, засадзіў яму ў вока. Той вохнуў, ухільваючыся. На яго адзеньне брызнула кроў з разьбітага кулаком брыва – яго, не майора, запэчкала Сары хустку. На яго ж каўнеры, чорным, зашмальцаваным, яна была ня бачнай. Моўчкі ён узяў яе за руку, — ужо час! – і яны пашлі на поезд. Да абеду былі ўжо ў Гданьску, а ў вечары паселі на параход. Быццам нехта вёў яго, ішоў перад ім, разькідваючы перапоны. А можа, гэта была яе Тора. Ці – сам Аданай, як Маісея, вёў іх праз пустэльнію яго пачарнелай душы. Ён ішоў,

і распавядаў ёй. Усё. Пра спаленыя вёскі, якія палілі з-за іх. Пра падарваныя цягнікі. Пра з'едзеныя да костак трупы таварышаў, калі яны месяц не маглі выйсці з засады. Пра лагер дзяцей, у якіх немцы бралі кроў – некалькі халодных баракаў, якія яны адбілі ўжо напрыканцы. Без дзяцей. Тыя ляжалі ціхія, як анёлкі, зь перарэзаным горлам. Немцы былі эканомныя – шкадавалі пулі. Шчыльна і акуратна зрабілі сваю працу. Ніхто ня выжыў. Ніводны. Ён над усімі чытаў кадзіш. Над кожнай ямай чытаў. Яму і мянушку такую далі – Равін. Як яму ўбачыць, і здасца яму, што прысыпаная – стане, і чытае. Потым махнулі на яго рукой. Ён ішоў і йшоў праз ноч зь ёй. І яна йшла побач. Гладзіла яго па галаве, выпірала твар хусткай. Выбірала вошай. Сама зусім не зьнімала хусьціну, хутка твар яе пакрыўся пылам і плямамі, і яна стала нагадваць старую. Але ж не ўмывалася – была такая ж брудная, як ён. Бо маёраў вакол было шмат. Але цяпер на яе ніхто не глядзеў. Каму патрэбна старая, у якой ня бачна твару. Прыехалі ў Хайфу, нацярпеліся бяды. А тут – ізноў вайна. Пасьля асады гораду прыйшлося далучыцца да Іргун. А потым ... потым ён не жадаў успамінаць. Яны ішлі бязладным натоўпам, і па дарозе рабавалі вёскі. Якія атрымоўвалася ўзяць. Арабы баяліся іх, беглі. Ізноў усё тое ж – падарваныя гранатамі дзеці, кроў, і гвалт. Але цяпер ён ужо быў вучоны, як і яна. У адным з такіх бязладных нападаў яны аддзяліліся ад “сваіх”. Гэта было не складана, іх ніхто і не заўважыў.

І вось яны ізноў ідуць па пустэльні – сапраўднай. На яе галаве няма хусьціны – надзета вайсковая кепка. Касынкай абкручана шыя, закрыты рот – ад пяску. Кепку ён аддаў ёй сваю. Сам апрануў нейкую феску – зняў з забітага пры дарозе. Абтрос ад пылу, крыві на ёй амаль не было. Нават і ня блага, і зручна. У фесцы ён нагадваў фелаха, а гэта было небяспечна. Але ж што было рабіць – іншага ўбору не было. Да наступнага цела – можа, пашанцуе, і гэта будзе свой. У капелюшы. Так ён жартаваў, і ішоў, кульгаючы на адну ногу, якая гарэла ўсё мацней і майцней. Пэўна, у яго пачынаўся Антонаў агонь. Яго калаціла, кідала то ў жар, то ў холад. А потым яны ўбачылі касьцёр, ля якога сядзелі двое. – Двое – гэта ня страшна, — падумаў ён, сыскаючы ў кішэні нож. Да таго ж, людзі выглядалі мірна. Адзін – еўрапеец. Другі – дакладана не араб, хоць валасы і зацягнуты арафаткай. – Дапамажыце! – раптам крыкнула яна, апярэдзіўшы яго. Высокі сьветлавалосы мужчына ўзняўся, і пазірнуў у цемру, зь якой да яго далецеў яе голас.

— Ты ведаеш Бога, Джафар?

Джафар павярнуўся да яго. Чырвоныя сполахі агню асьвятлялі яго твар, смуглы, сьпечаны сонцам. Яго чорныя валасы былі перацягнуты платком-арафаткай, барада, даўно няголеная, пакрывала шчокі і шыю. Вочы яго бліснулі, нагадваючы вочы ястраба, які глядзіць на сонца. Раптам ён усміхнуўся, шырока рассунуўшы вусны, паказаўшы белыя зубы.

— God you say? What is God?

Джафар гаварыў зь цяжкім акцэнтам, марудна падбіраючы словы.

Пазірнуў яму ў твар, памаўчаў імгненне, нібыта вывучаючы. Не заўважыўшы сьляду няшчырасьці ці нечага іншага, што магчыма было б расцаніць як абразу — яму ці Богу, марудна працягнуў.

— There is no God, only Alla. Only Alla is God. Ён кіўнуў, нібы сьцьвярджаючы сам сабе. — I believe Alla. This is the only God I know. Alla is God. I know him. I war for him. Kill for him. I am here for him. Джафар памаўчаў. — You here why, Mark, my friend? Ён палажыў Марку на плячо цяжкую руку, зазіраючы яму ў вочы.

— I am here for Alla. What for here you?

Вочы Джафара пазіралі яму ў твар, і ў іх не было варожасьці. Толькі полымя вагню, і цемра пустэльні. Яны былі чорныя, як ноч. Прыгожыя вочы на прыгожым маладым твары, ужо не юначым, набыўшым мужчынскую, мужнюю выразнасьць і дасканаласьць.

— Колькі яму год? Ён жа зусім малады, — падумалася яму. — Пэўна, як ён сам, крыху за дваццаць. Але ж у параўнаньні зь ім, Маркам, Джафар выглядаў сталым мужам, ня хлопцам. — Дужа шмат

бачылі яго вочы, разумеў ён. Гэтая вайна прайшла па яму з усім сваім цяжарам. Марк жа толькі марыў аб вайне. Сядзеў у цішыні айцоўскага ювелірнага магазіну, слухаў вой далёкіх сірэнаў, і марыў, як ён будзе змагацца. Біць тых, хто нішчыць яго народ, бо чуткі даляталі і сюды, і чуткі былі страшныя. Яны запальвалі яго ціхі, спакойны сьвет, крычэлі яму нема тысячамі галасоў, якія будзілі яго па ночам, і губляліся ў цемры. На вайну яго бацька не пусьціў, і аслухацца яго ён ня мог. Да таго ж, страна зачынілася ў глухую абарону на востраве, і наогул жаўнераў на кантынент не адпраўляла. Таму, адразу як вайна скончылася, ён запісаўся ў армію — у міратворчы корпус. І цяпер ён тут, у пустэльні. Здаецца, усё, як ён жадаў. Але ён ня думаў, што яго жаданьне апынецца такім жahlівым. Вайна апынулася бязсэнсоўнай, бязглуздай разьнёй, дзе маленькія атрады невядома якіх байцоў без апазнавальных знакаў джалілі адзін аднаго, як пчолы. А больш — проста рабавалі. Яго супляменьнікі, абабраныя, спазнаўшыя галечу, перарабіўшыся з краўцоў, шаўцоў, кавалёў і ювеліраў, возчыкаў, дактароў і іншых людзей сталых і мірных прафесій у бязпрытульную адчайную брацію, вярнуўшыся з фронту і концлягераў, палучыўшы вопыт у нікому не падпарадкаваных партызанскіх атрадах, ня дужа хацелі змагацца па правілах, усталёўваемых Хаганай, якая хутка набывала рысы рэгулярнай арміі. Таму ваявалі яны, як жадалі. І рабавалі, і забівалі, як жадалі. Рабавалі ж яны страшэнна. І забівалі бязьлітасна — так, як у свой час забівалі іх. Таму цяпер ён апынуўся на вайне — але ж не на той, якой жадаў, і якую ўяўляў сабе. Цяпер ён ваяваў супраць сваіх, і адчуваў, што гэта было праўдай. Ён быў міратворцам, і ня істотна, супраць каго яму б прыйшлося ваяваць, галоўнае — каб ваяваць за мір. А хутка яму і наогул стала ўсё роўна. Вайна для яго за няпоўны год яго службы проста стала работай. Бруднай, але — ня блага аплачваемай.

І цяпер зь ім побач ля кастру сядзеў былы вораг. Джафар, басьніец, ваяваўшы супраць сербаў і рускіх — спачатку на баку немцаў, а потым — невядома на якім, на сваім, уласным. Яны сядзелі ля кастру, а ноч цягнулася, не жадаючы сыходзіць, і яны размаўлялі, каб не паснуць, пазіраючы ў чорны твар пустыні, якая пазірала на іх, ашчэрыўшыся рэшткамі зубоў-гораў. Усё ж, тут было прыгожа. Спакойна. І неяк — адвечна. Ён пацягнуўся, расправіўшы плечы.

— I am here just doing my job. Only this. Ён паціснуў плячыма, пасунуў ветку ў касьцёр.

— You are here for God, — упэўнена вымавіў Джафар, злажыўшы рукі на каленях, углядаючыся ў цемру. — You dont know, but you are here for God, Mark. Not for Alla. For your own God whom I dont know. We all here for God. Everywhere. All of us. You will know Him — your God. Because he knows you. Джафар пазірнуў на яго чорнымі вачыма пустэльні. Яны былі далёкімі і мудрымі, але ж мудрымі нейкай страшной, старой мудрасьцю, яму не вядомай. Страшныя, старыя і мудрыя вочы на прыгожым маладым твары, які не псавала нават і доўгая густая барада. І раптам яму здалося, што паміж ім і Джафарам — расколіна памерам у некалькі сотняў, а можа — і тысячу гадоў. Цяпер ён востра зразумеў, што вакол — пустэля. Толькі пясок і скалы старога, высушанага да костак Сіная, за пагнутай сьпіной якога ўзвышаўся пагрозны калос Афрыкі, пазіраючы на яго зь вышынь помнікаў Міцраіму — краю, дзе яго народ забівалі і катавалі тры тысячы год таму. Яму стала страшна — страхам глыбокім і асуджаным. І ў той жа час — пакойна. Забівалі — не забілі. І цяпер не заб'юць. Толькі навесьці парадак у гэтай чортавай пустэльні. Раз, і назаўсёды.

Джафар нічога не казаў, і ён маўчаў, пазіраючы ў касьцёр. Вочы Джафара глядзелі пільна, ні міргаючы. — Калі гэта ўсё скончыцца, Джафар? Як ты лічыш? — запытаў ён яго. Проста, каб разьбіць цішыню, якая раптам пачала ціснуць, як душная коўдра.

— This never end, Mark. Your people kill, my people kill. Your are british, not understand. I protect my brothers. Jews go home, truthful stay. They kill women, children. Not good. Джафар пацягнуўся.

— У іх няма дома, Джафар. Ім няма куды ісьці. Тут дом габрэяў, і заўсёды быў. Ты ж ведаеш. Няма болей куды ісьці майму народу, і я нікуды не сыду адсюль. Тут застануся. Я ж таксама габрэй. Вось наведзем парадак, усталюецца мір, і я таксама пабудую тут свой дом.

Джафар павярнуўся, і здзіўлена глянуў на яго. Яго рука намацала аўтамат ля сцягна. Джафар рассямьяўся. — Mark, easy. No war here. Яго зубы бліснулі ізноў. — You Jew? My surprise. No problem, just ask — why? Why not go to your people kill our people, yeah?

— Таму, што я на баку міру. Ёсць, і заўсёды быў. Я брытанскі падданы і кадравы ваенны. Мой кантракт яшчэ ня скончаны, але ж калі ён скончыцца — засталася паўгады, я застануся тут. Вярнуся, набуду дом, і буду жыць у пустэльні. Тут хораша — спакойна. Адкрыю лаўку, ювелірную. Буду вывучаць Тору. Я добра ведаю іўрыт — мой бацька быў равінам. Ён памёр, і праз паўгады я як раз уступлю ў права. Мне тут падабаецца. І людзі — яны добрыя, Джафар. Усе людзі добрыя. Вайна пройдзе, і ўсё ўсё забудуць.

Ён замаўчаў.

Джафар пакачаў галавой. — Not forget. People never forget, Mark. War is wound that never heal. But you will live here. Раптам ён рассямьяўся, і хлопнуў Марка па плячу. — You will leave in desert. You will meet your God here. I see your eyes. I can read in your eyes — you are not happy. God will make you happy. Go desert, find God. Like Isa. Like Mukhamad. Джафар узяў рукі ўгару, закрыў твар далонямі. — No God, no life, Mark. Alla is all — He knows. He will lead you. Peace to your father. Яны замаўчалі разам, гледзячы на вагонь.

Ён трымае яе сьцёгны, уваходзячы ў яе мяккую, вільготную похву. Яна стогне, падаючыся да яго, яе валасы — чорная грыва, цяжкі шоўк на вузкіх плячах, вострыя лапаткі сьціснуліся, пярліны пазванкоў прарываюць тонкую скуру. Яго плоць груба ўваходзіць у яе, рассямьяе яе цела, насоўваючы на сябе. Чорны волас трэцца аб белае яе цела. Яго рукі, моцныя, з выступаючымі венамі, сьціскаюць яе. Ён рычыць, і на яе вузкую сьпіну падаюць кропелькі яго поту. Яна — яго дзяўчынка, яго анёлак, да якой ён баіцца дакрануцца і пальцам, як да матылька ці кветкі жасьміну, што калыша лісьцямі за вакном. Але цяпер ён прагне яе, і ён бязьлітасны, як лёс. Яе пах адурэе яго ў цемры — пах жасьміну, цёплы, крыху брудны, крыху вільготны, салодкі, ад якога ў яго кружыцца галава. Яе мяккая скура ліецца ў яго між пальцаў. Кожны яе пазванок — літара, кожная пора — дакрананьне яго пярэ да чыстага пергаменту яе плоці. Яго чэлес піша ў ёй словы каханьня. І вось — літараў няма: толькі яго хрыпы, і яе стогны. Каханьне вышэй за мову, яно — першаснае, яно гаворыць мовай адвечнасьці. Яго тыккун — яе плоць. Выліваецца ў яе, ён перарабляе сябе нанова. Джафар яднаецца з Сарай, Ісус моліцца Раав у шатры ля разбуранага Іерыхону, галава Саўла ляжыць на грудзях маладой наложніцы — ён заплаціў за яе стада вярблюдаў і назваў Ріцпай — гарачай, як распалены вугаль. Яе вусны гарачэй за камяні ў пустыні апоўдні, і рукі кожны раз абдымаюць яго, як апошні. Ён ідзе праз яе, як праз вайну, праз якую нясе яе на руках, выносячы зь пекла Шеолу, крэматырыя і концлягеру, з пяску пустэльні і разбуранай забойцамі вёскі, хаты, разрабаванай пагромам. Забірае яе з натоўпу, закрываючы яе аголенае цела сабой. Здымае з кастру — ужо позна, і яе цела чорнае, але ён усё роўна нясе яе, хоць яе сьпечаная плоць прыстае да яго пальцаў. Ён трымае яе, як апошнюю кнігу сусьвету, і моліцца, каб гэтая кніга была Торай, якую ён напісаў зь ёю разам — дзе замест Bereshit Bara Elihim.. напісана: «Спачатку была Яна», бо ён стварыў яе першай — Сафію, а потым яна стварыла для яго сусьвет, і ён моліцца ёй, і чытае яе, раскочываючыся, і замест тфілін яго галава пакрыта яе валасамі, а яго вусны п'юць віно зь коньчыкаў пальцаў яе стапы, калі яна апускае нагу ў рэку віна і крыві, якая выцякае зь яе похвы і яго вуснаў. Ён прыпадае да яе, упячатваючы ў свой твар яе цела, і болей няма нічога — ён дыша ёй, дыша жасьмінам, і віном, і яе ложка прыгатаваны яму. Хутка рухаючыся, ён выліваецца ў яе похву, і ўздрыгвае, сьціскаючы яе сьцёгны пальцамі. Яны цьвёрдыя, і ўпіваюцца ў яе, як дрэва ў мяккі белы пясок — ён так хоча быць пшчотным, але сутарга сьціскае ўсё яго цела, перарабляючы мышцы ў жалеза, вымушаючы біцца аб яе з рычаньнем. Ён цяпер сябе не належыць — ён належыць толькі ёй. Яна плача ў яго на плячы, ён моўчкі курыць у цемры. Пісьмо Марка, адкрытае, самотнае, крычыць з манітора літарамі. Ён робіць тыккун свайго айца — вызваляе яго з крэпасці сваёй памяці. Джафар усьміхаецца ў цемры — ён сядзіць там, за маніторам. — Ты — гэтая я, сын. А я — гэтая ты. Alla is all. Ён узьнімае рукі, закрывае імі твар, гладзіць бараду далонямі. Яна — Сара, і ён нясе яе. Ён — габрэй, забыўшыся на сваё габрэйства, які раптам пачуў боль адзеленасьці — калі стаў на парозе дому. Ціха яны ляжаць у цемры, абдымаючы адно

аднаго. Іх жыццё ніколі ня будзе ранейшым. Так працуе Тыккун іх памяці, якую Марк выпускае ў ударам пярэ, як выпускаюць вантробы. І цяпер ён трымае іх у руках — мяккія, крываваыя, бліскучыя. Асьцярожна яны ўкладаюць адно аднаму — сэрца, ныркі, печань. Яе рука раўняе бліскучую ленту яго кішчок, зашывае чырвонай ніткай живот. Ён змыкае яе раскрытыя грудзі, і сьвятло яе сэрца хаваецца. Празрыстая, яна асьвечвае яго далоні на сваёй скуры, і на іх тыльных старанах праступае Тав — гэта Хораша.

Джафар бачыць ля вагню жанчыну. Скурчыўшыся, яна сядзіць крыху збоч, і насупраць. Кепка звалілася, але яна не заўважае яе. Яе валасы, чорныя, як вароніна крыло, рассыпаліся па плячо. Яны гладкія, і ў іх адбіваецца ноч. Яны выглядаюць, як запрашэньне. Ён сядзіць, склаўшы ногі, і моўчкі глядзіць праз вагонь — на яе. Яго вочы вывучаюць яе скуру. Белая тонкая шыя. Бледны твар. Пад вачыма — кругі. Тонкія бледныя вусны. Чорныя правалы-вочы прыкрыты заслонкамі павеек. Вейкі густыя і доўгія, цень ад іх спадае на шчокі. Цень ад яе шыі паглыбляецца і вядзе яго ўніз. Яе грудзі вузкія, як у дзіця. Ён устае зь месца, на якім сядзеў, абыходзіць касьцёр, і садзіцца зь ёй побач. Аллах вядзе яго руку. Ён кранае яе валасы. Яна маўчыць. Ён кладзе яе руку сабе ўніз. Абдымае яе за плечы. Паварочвае яе да сябе. Яе твар насупраць яго белы, як мел. Ён нічога не гаворыць, і яна ня кажа. Усё адбываецца, як у сьне. Калі ежа ня тухлая, яна ня можа ня быць ежай. Жывая жанчына ня можа быць непрыгожай. Ён нахінаецца да яе. Адчувае смак яе вуснаў. Яны прахалодныя, як вада ў горным ручаі. Ён расьсцілае на зямлю малітоўны дыванок. Аллах прабачыць. Апускае яе на яго. Яе цела ўздрыгвае пад яго рукамі, грубыя пальцы царапаюць тонкую скуру. Ён бярэ яе, як зьвер — груба і ярасна. У яго даўно не было жанчыны — са скурай белай, як сьнег. — Сара, Сара, — ціха стогне паміраючы. Цяпер ён ведае яе імя. Гэта добра, ён будзе ўспамінаць яго малітвах. Яго моцнае цела ўпячатвае яе ў пясок, і дыванок убірае залішкі яго семені. На яе і яго сьцёгнах — кроў, якую ён змывае вадой з фляжкі. Не зь яе — з сябе. Паўстае, бярэ аўтамат, і моўчкі сыходзіць у ноч. Пустыня агортвае яго, халодны вецер асьвяжае твар. Там, у начы, паміж зорак, ён бачыць твар Бога. Ён бязьлітасны. Ён проста Ёсьць. Алла is all. Ён ківае самому сабе. Яму трэба дайсьці да сваіх да раніцы. Здабытыя звесткі дужа каштоўныя, каб марудзіць.

Яна ў пустыні. Цемра і холад агортваюць яе. Яна йдзе цераз ноч Тыккуну. Цела Джафара біецца аб яе цела. Яно цяжкое і доўгае, і пахне потам. Ён прыгожы, збоку заўважае яна. Добра, што ён не брудны, і не стары. Потым ёй робіцца ўсё роўна. Яго рукі мнуць яе, вусны ірвуць яе плоць. Яна распадаецца на кавалкі, і ня можа сабраць сябе. Шмуэль трызьніць. — Сара, Сара, — ціха шэпча ён. Ён ня можа адысьці безь яе. Яна павінна быць зь ім побач.

Ён робіць гэта доўга, бясконца доўга. Яшчэ, і яшчэ раз. У ім, здаецца, бясконца семені, якое ён вылівае між яе сьцёгнаў. Кожны яго рух выклікае ў яе дзікі боль, але ж яна маўчыць. Толькі ціха шапоча стогнамі. Баіцца напалохаць яго, патурбаваць яго сьмяротны час. Каго яго, яна ўжо ня ведае. Нарэшце Джафар рычыць. Яго голас нагадвае голас ільва. Ён штурхае яе ў апошні раз, і яна ня ўтрымоўвае крык ад глыбіні яго руху.

Джафар узьнімаецца зь яе. Абдымае вадой з фляжкі. Ускідвае на плячо аўтамат. Яна ціха адпаўзае ў бок — на другую старану кастру. Джафар скручвае дыванок, перапэцканы семенем і крывёй, узьнімае з пяску мяшок, і сыходзіць. Яна нахінаецца над Шмуэлем, кладзе яго галаву сабе на калені. — Цішэй, цішэй, — шэпча, гладзячы яго валасы. Пачынае ціха пець на ідыш. Шмуэль закрывае вочы пад яе далонню.

Марк нясе Сару па пустыне. Нарэшце яна можа адпачыць. Ён вылажыў гроб з камянёў, і прыкапаў Шмуэля пяском. Каля разрабаванай вёскі за ім увязваецца дзяўчынка-падлетак. Яна напалоханая, хоча есьці і піць, але растлумачыць нічога ня можа. Ён дае ёй вады з фляжкі, яна жадна п'е, і ціха ідзе побач. Горад недалёка. Яны йдуць па пустой дарозе ля дымячыхся машынаў. У некаторых — згарэлыя целы. Целы проста на зямлі ён не заўважае. Сара плыве, як у сьне. Яе галава на яго плячы, і ён ня можа паставіць яе на зямлю. Яна ня ваżyць амаль нічога — для яго. Яе хустка не трымае валасы, і яны рассыпаюцца чорным покрывам, звісаючы яму да кален. Ён ідзе і йдзе, моўчкі

аглядаючы пустэльнію. Сонца ўзышло, і ён прыкрывае казырком вочы. Калі яны адпачываюць, яна ціха ляжыць на зямлі. Дарога да жыцця здаецца яму бясконцай. Дзякуй Богу, на паўдарозе перад горадам іх заўважае медыцынкі канвой. Ён аддае Сару. Яе галава цяпер на каленях дзіця. Лейла гладзіць яе валасы, і ціха шэпча нешта па-арабску. Стары доктар, сустракаючы іх у шпіталі, нагадвае механічную істоту. Ён рухаецца паміж машынамі, хутка аглядае і прымае людзей. Некаторых загадвае аднесці ў бок. Над Сарай ён спыняецца. Імгненне глядзіць, і з яго горла вырываецца хрып. Ён громка крычыць на іўрыце, узяўшы ў гару рукі. Крычыць хвалу, якая гучыць як праклён. Падае перад Маркам на калені. Той не рухаецца. Дзяўчынка ўзямае старога. Яе так вучылі. Марк перапісвае яго бейдж, і сыходзіць. Цяпер яму трэба ў штаб — тлумачыць: ён выратоўваў грамадзянскіх. Сонца высока, і яно бязлітасна паліць яму твар. — Дом у пустэльні. Дом там, дзе бяжыць вада, — ціха кажа ён сам сабе, і чуе голас айца. Чуе голас Бога.

Сара абдымае Шмуэля ў доміку ля мора.

— Чаму я памёр, Сара? — разгублена запытвае ён.

— Ты не памёр, Самуэль. Ты набыў жыццё адвечнае. І цяпер ты — тут, са мной. Яна гладзіць яго па шчацэ рукой — той, якая застыла, нерухомая, скажоная маскай болю. Вугалок яго вуснаў ціха дрыжыць — заўсёды. Яна мякка кранае яго губамі. Яго рукі асьцярожна ахопліваюць яе — нібы кранаюць паветра. Нібы паветра — ён. Вакол пахне вінаградом — сьвежай зялёнай лістотай і пладамі.

— Ты — Шхіна, — ціха кажа ён.

— А ты — Кароль, — вымаўляе яна.

Яго вусны нахіляюцца да яе вуснаў.

Яго вусны нясьмелыя, і рукі дрыжаць. Яна абдымае яго за шыю. Парса апускаецца між імі і ёй. Нельга вачам глядзець на сьвятое.

Лейла абмывае бязвольнае цела Сары, расчэсвае яе доўгія бліскучыя валасы. У яе самой валасы жосткія і кучаравыя. Яна коратка абразае іх.

На магіле Шмуэля стэла са зьвяздой Давіда ў пустэльні — маленькі брусочак-пясочныя часы. Ён кідае цень, якую ніхто ня бачыць. Час, які нікога не цікавіць. Шмуэль стаў часам, і зоркай. Сара бачыць зорку, і сьмяецца радасна — пакуль не пабяжыць пена з вуснаў, і тады Лейла беражна выцірае іх. Сара нагадвае ляльку з крохкага парцеляну, які час памеціў плямамі і драпінамі. Сінія плямы пролежняў — пурпуровыя фіялкі — квітнеюць на яе скуры. Драпіны — чырвоныя і шэрыя, ужо зажыўшыя — ад пазногцей, якімі яна раздзірае сваё цела. Ёй здаецца, што пад скурай у яе — пясок, і яна хоча дастаць яго. Лейла коратка абразае ёй пазногці, і тады яна грызе сябе зубамі.

Але ж большым часам яна спакойная. Яна ціхенька сядзіць у крэсьле, ці на ложку. Лейла ставіць крэсла бліжэй да вакна — за якім бачныя крышы, і зусім крышачку — мора.

Дзіця — ціхае, і зусім не дадае ёй клопатаў. Маленькая празрыстая дзяўчынка з валасамі чорнымі і хвалістымі, як у Джафара, з карымі вялікімі вачыма. Лейла заплятае ёй кароткую таўстую касу, уплятае яркую чырвоную ленту — атласны бант, як ружа, на провалацы яе кудзераў. Яна любіць апранаць яе ў чырвонае — як кроў. Сара апранае толькі шэрае, ці блакітнае. Другіх колераў яна баіцца. Тонкай рукой кранае бант дзяўчынкі. Дзіна з асьцярогай глядзіць на маці. Маці нельга хваляваць, ведае яна. Калі мама спакойная, яна сьпявае. І тады Дзіна ціха слухае яе ў куточку. Лейла бярэ яе за руку, і выводзіць вонкі. Яны йдуць на базар, дзе гучна шуміць натоўп, пераліваюцца яркія фарбы фруктаў і тканінаў. Дзіна цягне руку да персіка, і Лейла складае жоўтыя плады ў кошык. Яшчэ бярэ хлеб — вялікі, круглы, залацісты, абсыпаны мукой. На радку з рыбай Дзіна зачаравана глядзіць у рыбныя пашчы. Іх ашчэраныя зубы і мёрцвыя вочы, тырчашчыя плаўнікі нагадваюць ёй аб глыбінях. Яна хоча дакрануцца да рыбінага цела, але баіцца. Каб не схпіла зубамі!

Маленькая постаць дзіця выклікае ў прадаўца вусьмешку. Ён кажа па-арабску Лейле:

— Твая дачка? Ці сясстра?

— Дачка сясстры, — адказвае яна. — Сясстра хварэе. Яна не выходзіць з дому.

Прадавец качае галавой. Лейла складае вялікую рыбу ў кошык. Сьпякотна. Сонца ўскараскваецца на неба. Яна бярэ Дзіну за руку, і яны сыходзяць у цень паміж дамамі ў правулку. Прадавец глядзіць ім усьлед. Стройная невысокая постаць дзяўчыны ў белай сукенцы з кароткімі чорнымі валасамі нетаропка плыве пад дрэвамі. Кошык у яе руцэ качаецца, за другую руку трымаецца дзіця ў чырвоным. Бант у валасах хістаецца, як ружа, якую варушыць вецер.

— Сару нельга кранаць. Яна — Тора. Шмуэль глядзіць на яе — яна ціха сьпіць у ранішнім сьвятле. Чорная пасмачка звалілася на шчоку. Ён асьцярожна адводзіць яе рукой. — Нельга, нельга, — ціха шэпча сябе, нараспеў, як чытаюць Тору, як моляцца хасіды. Як маліўся яго бацька, накрывшыся пакрывалам, з тфілінам на галаве і руцэ.

Яна сьпіць, і прамень цалуе яе шчаку. У празрыстым сьвятле нараджаючагася дню яна нагадвае анёла, якога прамені высвятлілі на шэрай бялізнье ложку. Шызыя сыцены схіляюцца над ёй, белая столь — як партал у неба. Яна сьпіць. Шмуэль баіцца дыхаць — каб не разбурыць гэты момант, у якім няма вайны. Няма болю ўспамінаў, а ёсьць толькі цішыня, у якой ёсьць яна.

Яго цёмныя пальцы праводзяць па яе скроні. Пад імі сіняя жылка — як рака ў сьнезе. За вакном шуміць вуліца, густа цячэ натоўп. Іх вакно выходзіць на рынак, і днём тут шумна, і пахне смажаным хлебам — пад вакном хлебная лаўка, і Сара набывае з ганку хлебныя ляпёшкі. Яна выходзіць на ганак, і стаіць, удыхаючы вузкімі грудзямі паветра. Тут яна амаль ня кашляе, і на хусьцінцы даўно няма крыві. Яна кашляе з Беластоку — застудзілася. Шмуэль качае галавой. Яго шчака дрыжыць. Яна заўсёды дрыжыць, і ён ужо не заўважае. Усе яго брошкі і ланцужкі пайшлі на аплату — параходу да Хайфы, жытла. Ежы. Лекаў. Засталося ўсяго нічога. Добра, што ён знайшоў працу — дапамагае у механічным цэху, рамантуе машыны. Сара працуе дома — яна шые адзеньне: сукенкі, спадніцы, абаі, дзіцячую бялізну. Шые рукамі, і яе вузкія плечы нахінаюцца над тканінай. Яна ціхенька сьпявае. Цяпер яна сьпіць, і яе тонкая рука — пад шчакой. Ён адчувае шчасьце ў гэты момант. Такое, якое не адчуваў у жыцці.

Саламон ужо не ўстае. Ён ляжыць на белым ложку, на высока ўзьбітых падушках. На сталe — ваза з кветкамі. Тонкія сьцяблы нарцысаў качаюцца ад ветру, які далятае з адчыненага вакна. Яго скура — жоўтая, як пергамент. Як пясок пустыні. Плямы на ёй — сінія, як раздаўленыя вінаградзіны. Яго валасы белыя, як сьнег. Ён чыста выгалены — Лейла даглядае яго. Распраўляе падушкі і коўдру, мяняе кветкі ў вазе. Раней ён слухаў, як яна чытае. Цяпер ён нічога ня слухае — толькі самога сябе. Слухае, і ўсьміхаецца. Сару пахавалі нядаўна — месяц яшчэ не прайшоў. Яна стала моцна кашляць, адмаўлялася ад ежы, і толькі піла па крышачцы, а потым — зусім не прачнулася. Дзіну падпусьцілі да яе толькі калі яна ўжо ляжала на ложку, нерухомая. Хай дзіця запомніць маці прыгожай. Лейла абмыла яе, расчасала ў апошні раз валасы. Твар Сары быў спакойным і сьветлым. Яе вейкі ціха краналі скуру, белую, як пялёстак лілеі ў вазе ля ложку Саламона. Саламон зладзіў усе хаўтуры, і да апошняга трымаўся. Чытаў малітвы, пасыпаў яе вочы зямлёй, падпраўляў саван — белы, як шлюбны вэлюм. Яна ляжала накрытая празрыстым покрывам, як нявеста, прыгатавая да жаніха. Лейла палажыла ёй на грудзі ружу — маленькі белы бутон, не разгарнуўшыся. Чысты. Сара любіла чысьціню, і ніколі ў жыцці чысьціні ў яе не было — шэрыя патрэсканыя сыцены чужых пакояў, густая копаць параходу, пыл і пот дарогі, пясок пустыні. Калісьці, даўно, у дзяцінстве, якога яна ня памятавала, чысьціня ў яе была. А потым яна забылася і на чысьціню, і на самое сябе. Цяпер жа яна ляжыць чыстая, у бялюткім пахавальным адзеньні. І ўсё вакол яе чыстае, як сьвятло. Дзіна ціхенька трымае Лейлу за руку. — Мама сьпіць? — запытвае яна.

— Мама памёрла, — ціха адказвае Лейла, і гладзіць яе галаву. Дзяўчынка прытуляецца да яе.

Саламон памірае ў ранку, калі толькі пачынае ўзыходзіць сонца. Ён глыбока ўздыхае, і маша перад сабой рукой. Нібы бачыць, ці шукае нешта. Ці — некага. Лейла закрывае яму вочы. Саламона хароніць шпіталь — хаўтуры багатыя, і вакол шмат людзей. Людзі нясуць кветкі, сучаюць яе — ён

быў вядомы. Столькі зрабіў добра! Яна губляецца ва ўсёй гэтай удзячнасці, якую ён ніколі ня меў пры жыцці.

Высокі худы мужчына падыходзіць да яе. Яго твар малады, але ж валасы – амаль белыя. Сьветлыя, ці – выпаленыя сонцам. Яна памятае яго – гэта ён вёў яе па пустэльні. Сара бязвольнай лялькай ляжала ў яго руках. Ён маўчаў, і проста ішоў па пяску. Трывала і хутка, як ідзе жаўнер. Яна ледзь пасьпявала за ім, і тады ён спыняўся, і чакаў яе. Ён аддаў ёй апошнюю ваду з фляжкі, якая вісела ў яго на поясе.

— Што вы будзеце рабіць цяпер, Лейла? – запытвае ён яе. Яна паціскае плячыма. Яна ня ведае. Саламон не пакінуў спадчыны – пакінуў толькі памяць. Усё пайшло на дваіное пахаваньне – Сары, і яго. Дом, у якім яны жылі, аплачаны на паўгады. А потым ім прыйдзеца шукаць нешта іншае, таньней. Яна – медсястра, і не зарабляе вялікія грошы. Да таго ж, дзіця. Мужчына ківае. Марк – так яго завуць. На яго руцэ і шчацэ – крывыя агідныя шнары – сьляды апёкаў. Ён даставаў ўрачэй з гарашчых машын канвою Хадассы. Ён худы і высокі, з ваеннай выпраўкай, і яго вочы – сумныя і добрыя. Яны бачылі шмат, ведае яна. Таксама, як і яе вочы. – Лейла, паслухайце, я – багаты чалавек. У мяне ювелірны бізэс і некалькі крамаў – тут, і ў Брытаніі. Я хачу пераехаць сюды назаўсёды. Калі вы пажадаеце, я быў бы шчаслівы, каб вы пераехалі да мяне. У мяне вялікі дом, і я живу адзін. Сям’і ў мяне няма, і радзіны таксама. Я быў бы рады, каб вы сталі маёй сям’ёй. У апошнія часы я толькі пішу. Я не патурбую вас. У вас будзе ўсё, што трэба. Што пажадаеце. У вас, і ў дзіця. Гэтая шчырая дапамога, Лейла. Я нічога не прашу ўзамен. Тое, што вы пазбавіце мяне самоты, найбольшая плата, якую я магу атрымаць. Там, дзе мой дом – прыгожа. Там аазіс, і бяжыць вада. Ён ціха глядзіць на яе, запрашальна. Яна маўчыць. Потым ківае. Дзіця прыціскаецца да яе, ахоплівае за сьцягно. Ён нахіляецца, і кранае валасы Дзіны. Гладзіць яе па галаве. Дзяўчынка ўсьміхаецца яму. З хаўтураў яны сыходзяць разам.

Блаславёны

Перад ёй – шэрыя сьцены. Вакол ціха. Грубы стол пакрыты ільняным абрусам. Недзе рыпіць дрэва – супакойваючы, не назалючы, як сьпявае старую песьню. – Рэбека. Ён кладзе далонь ёй на плячо. – Мы паедзем. Трэба ехаць. Тут нам жыцця ня будзе, ты ж ведаеш. Яна ківае. Дакранаецца да яго рукі шчакой. На ёй апранутая простая вопратка – светлая-шэрая блюзка, цямнейшая спадніца. Завязкі блюзкі бантам апускаюцца на грудзі – вузкія, як у падлетка. Яго рука цяжкая, загарэлая, цёмная ад працы. – Паедзем, Барух. Яна кранае яго руку вуснамі. Ён ціха гладзіць яе валасы. Яны нагадваюць жыдкае золата, ліючаеся па яго рукам. Ён апускаецца перад ёй на калені, і яна гладзіць яго галаву, плечы. Яго валасы густыя і доўгія. Ён не стрыжэ іх – перахватвае шнурком на ілбу. Цёмныя хвалі падаюць за каўнер, лашчацца да яе далоняў. Яна праводзіць па яго шчацэ рукой. Яго скура гладкая і чыстая, шчаціньне мяккае, і зусім ня коліць яе далонь. Яго вочы глядзяць на яе – цёмныя, яркія, як вуглі. Ён прыгожы, такі, што ў яе тахае сэрца. Прамы нос, розныя вусны, схаваныя вусамі. Высокародны, мужны твар. Спакутваны позірк. Няма нікога такога прыгожага, як ён. Яна заўважыла яго адразу – там, у атрадзе, дзе працавала прачкай і паварыхай. Жанчын бралі неахвотна, і яны згаджаліся на любую працу. І ня толькі працу. Памяць аб гэта хутка адбівала ў іх жаданьне супраціву. Супраціў каго б гэты супраціў ня быў. Як напалоханыя птушкі, яны заміралі, закрываючы твары рукамі-крыламі, краймі хустак, шаляў. Але іх хутка вырывалі зь іх утульнага гнязда. Добра, што яна тут – жывая. А астатняе – з гэтым можна жыць. Так ёй здавалася. Зрэдку яна ўспамінала, але ж бязьлітасна сьцірала, выкрэсьлівала ўспаміны з памяці. Дзяцінства. Ціхі двор і дом. Белая сукенка з марлі – пышная, як у лялькі-балярыны на камодзе. Яна сьмяецца, радасна. Ноч. Цёмна. Маці плача. Айцец збірае рэчы. Айцец вяртаецца – сівы. Праз год ён памрэ, а пакуль яшчэ яна мае рэшткі дзяцінства. Насалоджваецца ім – нявіннасьцю, гульнёй. Яе маці працуе настаўніцай – выкладае нямецкі і ідыш. А па вечарах – падпольна выкладае іўрыт. Яе дзед быў равінам, сына ня меў, і таму навучыў Торы дачку. Дзе цяпер маці? Яна плача. Елкі хістаюцца над яе галавой, шумяць, рыпяць галінамі. Калі іх усіх везлі, яна пабегла. Проста зрабіла крок – у бок, са сьцяжыны. І пайшла праз лес. Нібы нечая мяккая рука штурханула яе. Рука маці, якая сунула ёй мяшчак. – Схавай, —

ціха прашаптала. І яна схавала – у лесе, пад камянём. Потым яны адкапаюць яго, калі прыйдзе час. Яна ішла, і, здаецца, паснула. Прытулілася сьпіной да дрэва, а калі адкрыла вочы, яе штурхаў за плячо хлапец. – Адкуль ты, лялька? – вясёла вымавіў ён. Невысокі, калматы, сьветлавалосы. – Што робіш у лесе? Ваўкі з’ядуць. – Не. Яна пакачала галавой. – Я не баюся ваўкоў. Я баюся іх, — ціха прашаптала яна, аглядаючыся. – Я заблукала. Раптам яна замаўчала. – Ня ведаеце, куды іх усех павялі? Раптам яна схапіла яго за руку. – Каго? Хлапец узняў на яе вочы. – Мутер, — ціха вымавіла яна. – Маму. І астатніх. Я ішла зь імі, а потым адышла ў бок. Мяне не заўважылі.

— Вось справы... Хлапец замаўчаў. Некаторы час вывучаў яе позіркамі. – Павялі? Павялі ... на станцыю, — ціха вымавіў ён. – Павезьлі некуды. Казалі, іх у Палясьціну павезьлі. Там жа вашае гасударства будзеца. Я пісьменны, ты не глядзі. Я газеты чытаю. Чытаў, — спатыкнуўся ён аб словы, — пакуль былі. – Пайшлі, — раптам вымавіў рашуча. – Куды? – ціха запытала яна. – Да нашых. Савецкіх. Да партызанаў. Тут мы стаім лягерам за балотам. Ты далёка зайшла, амаль прыйшла сама. – А яны ... прымуць мяне? – запытала яна яшчэ цішэй. – Прымуць. А чаго ж не прыняць. Ён паціснуў плячыма. Зь цікаўнасьцю глянуў на яе. – Такую ляльку – ды не прымуць? Нам жанчыны трэба – санітаркі, кухаркі. Бялізну мыць. За дзецьмі даглядаць. У нас і школа працуе. Ён падбадзёрваючы ўсміхнуўся. – Пайшлі. Узяў яе за руку, і пацягнуў у глыбіню гущару.

— Гэта што? Што гэта? Хто гэта, я цябе запытваю? – Сястра мая, дзядзька Аўсей. Вось, прыйшла да нас у атрад, сама. Кажы, што нікай працы не баіцца. І нямецкі ведае. Яна адукаваная. Дзьміцер пачасаў віхрастую галаву. – Цяжкі, мажны мужчына абцёр твар далоньню, узняў на яго вочы. – А калі яна шпіёнка? Тады што?

— Я не шпіёнка, — ціха вымавіла яна. – Я габрэйка. Зь гэта. Нас вялі некуды, ноччу. Я адстала, і ён знайшоў мяне. – Калі мне тут нельга, я пайду. Толькі ... мне некуды ісьці. Гэта зачынена. Яна замаўчала. – Там у мяне ёсць дом. І печка.

— Дом? І печка? Мужчына раптам закашляўся. – Дом у вашых цяпер ва ўсіх адзін. І печка таксама. Пастралялі вашых, і папалілі. Адныя вугольлі засталіся. Разам з нашымі. Зь вёскай. Загналі ў адзін амбар – каб разам правесці акцыю. Яны – эканомныя. – Яны іх у Палесьціну павезьлі! – выкрыкнуў Дзьміцер, выступаючы наперад, нібы захираючы яе сабой.

— У Палесьціну? Аўсей узняўся. – У якую да лешага Палясьціну? Што ты вярзеш? Сіяніст недароблены. Каб яна немцаў за вырастоўцаў лічыла? І каб таксама да іх пайшла, у Палесьціну прасіцца? Хай ведае, якая ім была Палесьціна. Вунь, у суседняй вёсцы, у Камарах. Спачатку – пастралілі, а потым – спалілі, каго пашанцавала – мёрцьвым, а астатніх – жыўцом. Хай ведае, якую немцы іх устроілі Палясьціну. Антон толькі што прыйшоў. Сядзіць пад елкай, размаўляць ня можа. Яго жыва выратаваў – у немца ружжо вырваў, ды як усадзіў прыкладам. І яшчэ дваіх тапаром пачаставаў. Бабка нейкая на ружжо кінулася, пашанцавала, а тое застрэлілі б абодзвух. А так – сышлі. Дзякуй той бабцы. Яна, нябожчыца, медаль заслужыла перад сьмерцю. Ну, хай ёй цяпер апостал Пётр мядаць дае. Ён замаўчаў. Яна стаяла, моўчкі глядзячы на яго.

— Заставайся, жыдоўка. Як цябе завуць? – Рэбека, — ціха вымавіла яна. – Добра. Будзеш у атрадзе. Рэбека. На жыдоўку ты не падобная. Ён пакачаў галавой. Валасы ў цябе – як пшаніца. Залатыя.

Ён чытае Тору, і яна з замілаваньнем глядзіць на яго. Яна можа слухаць яго бясконца. Тору ён чытае па-памяці, прыкрываючы вочы, глядзячы некуды, дзе між елкамі пачынае зьяцца, як полымя, вечаровая зара. Яна сядзіць на кукішках на бярвяне, нацягнуўшы на калені спадніцу. Ён сядзіць насупраць, прываліўшыся сьпіной да вялікага камяню, нагрэтага за дзень сонцам. Яго вусны звыкла вымаўляюць хвалу Аданай – быццам бы нічога не адбылося, і не адбываецца. Быццам бы ня йдзе вайна, і яны не ўратаваліся з растрэльнай ямы, пакінуўшы там усіх родных, бліскіх, знаёмых. Яго вочы прыкрытыя, праз вейкі ён бачыць сонца. Ён не баіцца сьвятла – яго вочы – вочы арла, які лятае высока, так высока, што зямля здаецца пад ім маленькай-маленькай. Яго голас ціхі і спакойны, але ў ім такая сіла, што, здаецца, дрыжыць зямля. Гэтую сілу не зварухнуць – яна як камень, аб які ён абапіраецца. Сваім словам ён будзе храм, і храм паўстае за яго сьпіной. Яна ўвідавочкі бачыць гэта

— камяні сьцяны абрастаюць плошчю абшыўкі, на кедр лажыцца золата, паміж калёнаў запальваюцца меноры. — Храм будзе пабудаваны, — ціха, упэўнена, мякка кажа ён. — Калі ён будзе пабудаваны ў сэрцах. — У маім сэрцы пабудаваны храм. Яна ківае. Ён ківае таксама. — Тады ён абавязкова будзе пабудаваны і на зямлі, — кажа ён, узьнімаючыся. Падыходзіць, і працягвае ёй руку. Яна бярэцца за яго далонь, і ўстае. Яна маленькая, ростам яму да пляча. Яго рука мякка абдымае яе сьпіну. Ахапіўшы яе, ён сыходзіць з паляны. Перад лягерам адпускае. Яна ідзе наперад, ён — ззаду. Спыняецца між елак, і назірае, як яна ўваходзіць з засені дрэваў на паляну, і зьнікае ў зямлянцы. Ён між волі глядзіць сабе на руку. Сьціскае яе ў кулак. На яго костках — адпячатак зубоў. Прышлося павучыць. Болей яе ніхто не кране. Ён разьціскае руку, і папраўляе на плячы стрэльбу. І таксама ідзе на паляну — да вялікага кастру, дзе сядзяць хлопцы. Падыходзіць, апускае стрэльбу, і садзіцца крыху збоч, пазіраючы на вагонь. Яго ніхто не кранае, і ён нікога не кранае. Усе ведаюць — жывы дурны. Дуркаваты. Як сям'ю яго пастралілі на яго вачах, дык цяпер стаў напалову чалавек — напалову зьвер. Толькі шапоча нешта ўвесь час сухімі вуснамі. Але як на заданьне — дык першы. А нядаўна галаву паліцай прынёс. Проста высыпаў зь мяшку ля кастру. Адну, а потым — другую. Паглядзеў, насадзіў на палку, і сунуў у вагонь. І як паходню паставіў побач. Агонь дагарэў, а паходня ўсё гарыць — смурод. Жах. А ён глядзіць, і ўсьміхаецца. Тады толькі і бачылі яго радасным. Ды яшчэ, потым — калі ён глядзеў на яе. Жыдоўку, Рэбеку. Прыблудзілася малая ў атрад. І што ў ёй такога? Дохлая, маленькая, як дзіця. Толькі вась — залатыя валасы, як збожжа. Проста зьзяюць на сонцы. Вочы вялікія, блакітныя. Бровы тонкія, сьветлыя, а вейкі — чорныя, як вугаль. Нос крыху даўгаваты — ну а так ня бачна, што жыдоўка. Полька чыстая на погляд. На беларуску не падобная — надта танклявая, худая, ручкі і ножкі танюткія, доўгія. Усе думалі — як яна прыжывецца ў лесе? Але ж вась, прыжылася. Тут з жыдоўкамі размова кароткая — прыйшла, працуй. І давай без адказу. А то — вунь, лес вялікі, хай ідзе, адкуль з'явілася. Да гэтай таксама хлопцы заляццаца спрабавалі. Ну як заляцца. Ціскаць, валяць. Неяк Яўтусь паспрабаваў яе ў лес пацягнуць, дык яна крыку нарабіла. Ён ёй па твары даў, але болей не пасьпеў. Гэты жывы дурны яго за каўнер схапіў, і так адхадзіў, што думалі — памрэ. Жыда гэтага ніхто не кранаў. У яго з Аўсеем нейкія справы былі. Казалі, вывеў ён яго на жыдоўскае золата. І Аўсей яго не чапаў — і нібыта паважаў, як здавалася. Да таго ж, жывы лоўкі быў. Як пойдзе, ніколі з пустымі рукамі не вяртаецца — як тады, з галовамі. Запытвалі, кім быў у мірным жыцці, казаў — механік. Сьлесар. Толькі па пальцам здаецца, сьлесар гэты болей мастак па замках. Ён усьміхнуўся, сказаў, і замкі рабіў. І ізвозам займаўся. Але ж выгляд у яго не мужыцкі. Багаты якісь жывок, толькі дзе ён табе праўду скажа. Жывы, яны такія. З выгляду галечка, а як патрасеш, дык зазвоніць. Толькі гэтага трэсьці баяліся.

— Адкуль ты ведаеш Тору? — неяк запытала яна ў яго. Ён сашчапіў доўгія смуглыя пальцы ў замок, апусьціў баряду. — Ведаю. Памаўчаў. — Я скончыў ешыву. Бацька мой равін, і я таксама. Мы патаемна праводзілі службы. Толькі я ня проста равін. Я яшчэ і каэн. Ён узняў на яе вочы. У іх гарэлі адбіткі чырвонага полымя — сьлед пажару зруйнаванага храму. Гэты позірк быў старажытны, стары, і ў той жа час — мяккі і спакойны. Нібыта на яе пазіраў сам Бог. — Але цяпер усё гэта не істотна. Ён узняўся. — Галоўнае, каб мы з табой засталіся жывыя. Хутка гэта вайна скончыцца, я ведаю. Рускія пайшлі ў контрнаступ. І я ня ведаю, што горш. Але жыць у лесе так, як жывём мы ... як жывёлы. У габрэяў няма іншага выйсьця, як толькі ... ён памаўчаў. — Дапамагаць саветам. Хоць яны і зачынілі і сінагогі, і ешывы, і разарылі майго айца. У яго быў пастаялы двор, фурманкі. Ён усё сам аддаў, але ж яго пазбавілі і апошняга. А потым рэпрысавалі. Разам са мной. Хацелі растраляць, аднак неяк так адбылося, што кіраўнік аддзелу, які займаўся яго справай, яго ведаў. Таму нас адпусьцілі. Айцец пасыла гэтага пражыў зусім няшмат. А цяпер я застаўся адзін. Наогул. — Там, у яме, загінула твая сям'я? — ціха запытала яна. — Так. Жонка і трое дзяцей. Адзін — немаўля, другім яна была цяжарная. А трэці — я яму крыкнуў — бягі! Ён не пасьпеў. І я б быў там, калі б ня тая цётка, што кінулася на стрэльбу. Пэўна, мяне выратаваў Бог. Забіў усю сям'ю на маіх вачах, а мяне — выратаваў. Каб я памятаў. Каб ведаў. Каб не забываў — ні яго, ні яго заветаў. Бог можа забраць усё, — ціха, страшна вымавіў ён, пазіраючы на яе. Яна маўчала. Ён узяў яе твар у далоні. — Можа, але ж не забірае, — ціха прашаптала яна. — А калі забірае, то дае нам нешта большае. — Дае сябе самога, — ціха вымавіў ён. Яго вусны апусьціліся, і накрылі яе вусны.

Яго рукі ахопліваюць яе полымем, і вусны накрываюць вусны. Яна — як прахалодная вада пад ім, лашчачая яго цела. Яе маленькія грудзі дакранаюцца да яго грудзей, сасок зліваецца з саском, яго плоць — агонь, у якім згарае яе цнота, каб пераўтварыцца ў дух, узняцца парай і сыйсьці ўніз даждом яго семені. Майм-йод-майм. Яна прыціскаецца да яго, і ён абдымае яе вялікімі рукамі, якія пяшчотна гладзяць яе скуру. Яе вочы закрытыя, залатыя валасы цякуць па плячах. Яе цела белае супраціў яго вялікага цёмнага цела. — Барух, — ціха выдыхае яна, і руах сыходзіць зь яе вуснаў, запаўняючы яго. Упэўнена ён валодае яе целам, бо ён ствараў шмат. Цяпер жа ён пасее насенне новае. Яна — цнатлівая глеба пад ім, якую не кранаў плуг. Хутка яна забудзьнецца расьлінамі — зелянінай і плодным дрэвам, семя якіх яна ў сабе хавае, якое чакае яго Слова, каб ірвануць угару — да Яго. Яго рукі ахопліваюць яе, і яна скараецца яго рукам. У пакоі ціха і прыцемкі — зеляніна дрэва зацяняе вакно. Ён гладзіць яе валасы, сьціскаючы твар у далонях. Яна ляжыць на ложку перад ім, бялючы ў вадзяніста-лісьцывяным змроку. — Ребека, — ціха шэпча ён, пакуль яго рукі гладзяць яе цела, вусны лашчаць грудзі. Яе прыгажосць ня мае роўных на зямлі. Вочы яе закрытыя. Ён апускаецца на яе, накрываючы яе сабой. Яго сьцёгны рухаюцца ў такт яе стогнам. Ён перамог, разумее ён. Пераўзышоў зьнішчэнне, пераступіў закон сьмерці. Вольны, і вызвалены, каб жыць і любіць яе. Ягня ўзложана замест Ісаака — Бог не забраў яго. Яна — ягня пад ім, і ён бярэ яе, як Бог, праглынае полымем. — Рэбека, Рэбека, каханая, шэпчаць над ёй яго вусны. Яна адказвае яму ціха: — Ахув... Яны абдымаюць адно аднаго на вузкім ложку, які стаў шырэй іх дому, зліваючыся цэламі, уваходзячы адно ў аднаго, сплятаючыся. — Ніхто ня здолее адняць яе ў яго. Ён зрабіў. Гэта хораша. Ён запячатвае яе мяккія вусны сваімі.

Baruch Atah! Blessed are You, the Eternal!

— Як гэта магло адбыцца, Шлома? Стары, дрыжачы, апусьціўся перад ім на калені. Усе маўчалі. — Пабеі маю сіваю галаву, сыноч. Гэта адбылося. Яны прыйшлі, і забралі.

Вакол панавала цішыня. Каб тут была муха, было б чутна, як яна дыша. Але мухі не было. Быў натоўп, і ён затаіў дыханьне.

— Яны проста так прыйшлі, і забралі Тору? Ён запытаў, разумеючы, што гэтае новае пытаньне ўваходзіць пад скуру старога, як вострае лязо. Яшчэ паварот, і пласт узьнімецца. Чалавек на падлозе падавіў крык-усхліп. — Гавары. Ён павярнуў лязо голасу. Націснуў. Лязо, здаецца, паглыбілася ў самыя вантробы. Стары ледзь чутна вохнуў, і прыўзняў твар. — Яны забралі, — прашаптаў ён. — Але ня Тору. Спачатку яны забралі Раечку. Яна прапала. Я ня ведаў ужо, што і думаць. Раніцой яна пайшла, як звычайна, за малаком. Потым павінна была зайсьці на рынак за хлебам, як было дамоўлена. Я чакаў яе цэлы дзень. Раптам стары заплакаў, гучна, наўзрыд. З хрыпам, быццам бы паветра выходзіла зь яго лёгкіх у ваду, як з борту разьбітага карабля, пасеўшага на скалы.

— А потым, вечарам, калі я ўжо страціў надзею дачакацца, яны прывялі яе. Пастучалі, я адразу адчыніў. Я думаў, гэта яна. Тры разы. Яна стаяла, і яны — за ёй. Раечка была ўся пабітая. Я ... ледзь пазнаў яе. Яго словы падалі ў цішыні распаленымі вуглямі зь перавёрнутага ахвярніка. — Яны казалі, што ў мяне ёсьць Кніга. Гэта ён прашаптаў ціха, ледзь чутна, быццам бы баючыся апаскудзіць сьвятое слова вуснамі. Яго вусны былі нягодныя — ён ведаў гэта.

— Кніга, — шэптам працягнуў ён. — Яны казалі, калі я аддам ім Кнігу, яны адпусьцяць яе.

— І ты? Голас, як нага, апусьціўся на плячо старога, уціскаючы яго ў ценю на падлозе. Той зусім змідзеў, здаецца, на вачах пераўтвараючыся ў прах, зь якога калісьці ўзьняўся Адам.

— І яны адпусьцілі? Голас запытваў. Ён не патрабаваў адказу. Не на ўсе пытаньні трэба і магчыма адказваць. Некаторыя зь іх народжаны, каб заставацца пытаньнямі, адказаць на якія немагчыма.

— Адпусьцілі. Стары ўзьняўся. Узьняў рукі ў гару.

— Барух Аданай! Адпусьцілі! Яны адпусьцілі маю дзевачку. Яна тут, са мною. Раечка, падыйдзі да таты. Невысокая танючка дзяўчына ў хустцы, шчыльна накрываючай кучаравыя сьветлыя валасы, вырвалася наперад з натоўпу, і таксама апусьцілася на калені.

— Барух Аданай. Вы чулі? Barchu et Adonai ha-m'vorach! Слава Ёсєвышнєму! Мы можам сєньня радавацца, а не плакаць, таму што Ён прадоўжыў дні свайго дзця.

Ён узняў рукі, абвярнуўшыся сьпіной ад натоўпу, сьведчачы сваю радась перад невялікай срэбнай менорай, якая ціхенька гарэла яго сьпіной, бліскаючы рэшткамі пазалоты.

— Barchu et Adonai ha-m'vorach l'olam va'ed! — падхпіў натоўп. — Baruch atah Adonai, eloheinu melech ha'olam, asher kervanu la'avodato v'natan lanu et torato. Baruch atah Adonai, notein hatorah.

— Ты можаш ісьці. Ён павярнуўся да старога, які ляжаў перад ім ніцма разам з дачкой.

— Я магу ісьці, рэбе? Я прабачаны? — ціха запытаў той.

— Можаш. Ты прабачаны, Шлоха. А цяпер я буду чытаць. Глава дванаццатая. Дварым.

— Але як вы будзеце чытаць, рэбе? — запытаў нехта з натоўпу. — Бо ж у нас няма Торы.

— Я буду чытаць напамяць, — спакойна вымавіў ён. — Тора павінна быць у кожнага ў сэрцы, Герцель. У мяне яна там ёсьць.

— Вось законы, якія я паставіў вам, каб выконваць у зямлі вашай, даннай вам мною: ідалаў зьнішчайце, і ахвярнікі спальвайце, і гаі іх вырубайце, і спальвайце да апошняга дрэва, каб попел іх угноіў маю зямлю, якую я даў вам ад пачатку. Я — айцец айцоў вашых, загадваю вам: не рабіце падабенства мне, і нікому, хто б нагадваў мяне, і ніякаму ідалу не пахіляйцеся, бо я ня маю вобліка, які б быў мною. Ці пахіліцеся вы адзеньню цара, альбо самаму цару? Так і мне пахіляйцеся, а не майму адзеньню, у якой бы я ня быў апрануты славе.

І ахвярнік мой пабудуй, калі прыйдзеш у зямлю, і спалі на гэтым ахвярніку ўгодную мне ахвяру, але ні на якім іншым месцы не рабі ахвяры мне, каб не было тое месца месцам нячыстым, але ж ахвяруй толькі на месцы, абазначаным мною. Так сказаў я — калі прыйдзеце вы ў зямлю маю, там узрадуецца вашая душа, і народы, насяляючыя яе, будуць знішчаны, бо я, гасподзь Бог твой, ачышчу тваю зямлю для цябе. Але ж бойся пераняць іх звычкі, і тое, што мязэтна для мяне, бо і дзяцей яны спальваюць у ахвяру сваім багам, якія суць дзєманы. Тое мне агідна.

Яго голас гучэў роўна і ўпэўнена, і натоўп апусьціў галовы, раскачваючыся ў такт словам. Калі ён прачытаў апошнія малітвы, ўсе ўзняліся, і па чарзе сталі падыходзіць і цалаваць яму руку, і ён коротка бласлаўляў кожнага.

Калі ж апошні з апошніх схаваўся за дзьвярымі, ён закрыў твар рукамі. Тора зьнікла. Гасподзь пакінуў іх. Гэта быў благі знак, і душа яго аблівалася крывёю.

Марудна ён патушыў сьвечы, абвярнуў менору ў грубую халсыціну, а потым у мешкавіну, і задвінуў за яшчык, які стаяў на зямлі. Цяпер закінуты лабаз нічым не нагадваў месца, дзе толькі што прысутнічаў Бог. Выходзячы, ён раськідаў рэчы, прыдаўшы ўсяму неахайны, занядбаны выгляд — як у чалавека, які толькі што пахаваў блізкага, і носіць разарванае адзеньне — адмеціны сваёй жалбы. Выйшаў на ганак. Ноч была душнай, і яму не хапала паветра. Ён рэзка ірвануў пугавіцу каўнера, і тонкая тканіна па левому боку ня вытрымала, парвалася. — У каго яшчэ можа быць кніга? — падумаў ён. — Кніг ў абшчыне болей не было. Усєх іх пільна даглядалі пры ўваходзе. Дамы ж іх суседзі абрабавалі адразу — калі дзе і засталіся схаваныя, дастаць іх немагчыма. У тых жа, што не абрабаваныя, цяпер живуць новыя гаспадары. — О, Аданай, сьвяты і блаславёны! Ён узняў у гару рукі. — Калі ты пазбавіў нас Кнігі, дазволь мне стаць Кнігай, каб я нєс тваё слова гэтым няшчасным. Прабач мяне, калі я што ня так скажу, ці пераблытаю, бо словы губляюцца з маёй памяці, хоць былі часы, калі, як мне здавалася, я памятаў кожнае тваё слова. Але цяпер вусны мае сухія, і язык мой прыліп да горла майго. Ён пахіснуўся, і абапёрся аб сьцену. Марудна выпраміўся, устаў, і пайшоў. Гэта перад ім ляжала цёмным. Гэта была апошняя іх ноч. Калі б ён ведаў!

Цыля сьмяецца, і яе валасы чорныя і кучаравыя, як провалака. Яны нагадваюць руно маладога баранка, і ён гладзіць іх далоньню. Яна ўжо ўмее сьмяяцца, а, здаецца, толькі нарадзілася. Міріам

прыціскае да сябе дзіця. Яе вочы чорныя і бяздонныя. Цёмна-карычневая пасмы выбіліся з-пад хусціны. Пасмы вісяць вакол шчокаў, але яна не ўбірае іх. Пад яе вачыма кругі. Яе живот вялікі, як барабан. Сама яна худая, такая, што косткі прасьвечваюць праз кожу рук і скураў. Вось ужо чатыры месяцы яны ў гета. І выбрацца, і трапіць назад усё цяжэй. Застаўся адзін толькі незаўважны ход – пад асеўшым плотам, але такія малы і вузкі, што яна са сваім жывацом у яго не пралезе. Ды і бегчы ім няма куды. Куды пабяжыш зь цяжарнай жанчынай і немаўлём на руках? Давід ціхенька глядзіць на яго вялікімі вачыма. – Давід, табе трэба бегчы, — ціха вымаўляе ён. Хлопчык матае галавой. – Давід, пакуль яшчэ магчыма. Там, за лабазам. Ты ведаеш. Проста ідзі – далей адсюль. Не ідзі ў мястэчка, ідзі ў лес. Там людзі. Паспрабуеш знайсці людзей у лесе. – А ты? А мама? – ціха запытвае хлопчык. – Мы застанемся. З намі ўсё будзе добра, Давід.

— Я не пайду, тата. Голас падлетка ціхі, але рашучы. Ён ня пойдзе. Ён іх ня кіне, ён ведае.

У адчаі ён ахоплівае галаву рукамі. Чорныя цені грувасцяцца вакол яго – цені памерлых. Мірыям з Цылей на руках на краі ямы – белая на чорным, і толькі чорныя вочы на белым твары. – Давід, бягі! – крычыць ён. Нарэшце хлопчык слухае яго, разварочваецца, і бяжыць у бок лесу. Стрэл. Давід падае. У яго руках вінтоўка. Ён з размаху б'е чалавека насупраць прыкладам у вісок. Костка з хрустам ламаецца, і прыклад уваходзіць у мяккае пад скурай. Ён разварочваецца, і б'е дулам у живот другога. Стрэляць у яго няма часу, трэба ўзьвесці курок. Стрэл. Ён прыгінаецца. Старая з крыкам падае на зямлю. Наступны стрэл – у яе. А наступны стрэл – яго. Чалавек у чорным падае, закрываючы сабой забітую. Ён стрэляе яшчэ ў аднаго, і яго захінае натоўп. Крыкі, лямант. Ён бяжыць – бяжыць прэч, як звер. Болей ён нічога і нікога ня бачыць. Мірыям перад ім – ён цягне да яе рукі. Але яна глядзіць на яго, сумная, а потым узьнімае рукі, і прыгае – у яму. На яе шыі – дзіця, прывязанае шалем. Ён гне цвікі рукамі, ламае на кавалкі жалеза. Яго пальцы сьціскае сутарга. Ён сжымае зубамі ручку адвёрткі – каб не закрычаць. Грызе яго, пакуль з дзёснаў не пацячэ кроў. Усе яго рукі ў крыві, яна струменіцца па яго вуснам, калі ён кусае іх, да болю, да сьмерці.

Ціхія рукі Рэбекі лажацца яму на плечы. Ён кранае яе руку шчакой. Яна абдымае яго, цалуе яго макушку. Яго валасы ўжо амаль сівыя, чорныя толькі на скронях, і барада засталася чорнай. Яна абдымае яго, і ён прытуляецца да яе. Яна яшчэ зусім маладая. Гэта ён – стары. Ня столькі цела, колькі душой. За вакном ціха шумяць дрэвы – раськідзісты платан, ружовая табібуйя, міндаль, кіпарысы ўзняліся ля каменнага плоту. У іх доме ціха. І чыста. Бялуткія сьцены, цёмны лак мэблі, зусім няшмат дываноў, няяркі посуд. І менора – на кожным вакне. Быццам бы ён падае ім знак – я тут, дома. Маша ім рукой. На сталі ляжыць Тора. Новая, у прыгожай скураной вокладцы. Калі ён чытае, Рэбека слухае, і ён забывае гартаць старонкі. Гэта даўно ўжо ня Кніга Кнігаў – Тора яго голаса, яго ўспамінаў. Яго, і яе. Яна выратавала яго. Дзеля яе ён пачаў жыць нанова. Толькі дзяцей у іх няма. Бог болей ня даў яму дзяцей. У іх доме ціха і спакойна, так, што яго бывае, душыць гэтая цішыня. Цяпер яны проста чакаюць у абдымках адно аднаго. Чакаюць сустрэчы зь Ім – ня кніжным, сапраўдным. У вольны час, якога ня шмат, ён піша. Піша мемуары, якія лажацца стопкамі на палічкі. Калісьці хтосьці выдасць. А пакуль гэта – спадчына “Масад”. А ён – “паляўнічы”. Гэта – яго мянушка. Бо ж ён паляваў – ва ўсіх краінах, дзе былі “яны”. Ён знаходзіў іх, і адразуў галовы. Але спачатку пазіраў ім у вочы. І ні ў водных вачах ня бачыў таго страху, што быў у вачах Мірыям. Яны не баяліся памерці. Яны жадалі яго прыходу – Самаэля, які вызваліць зь келім іх душу. І таму ўся яго праца была дарэмнай. З ката ён пераўтварыўся ў збаўцу – вызваляльніка душаў з даўно агідных ім целаў.

— Пайшлі, пагуляем, ахува. Ён ціха ўзьнімаецца. – Абрані штосьці прыгожае. Я хачу бачыць цябе прыгожай. Хачу жыць. Ён мякка цалуе яе. Яна абдымае яго, прытуляючыся. Яны ідуць па вуліцы – высокі сівы мужчына ў дарагім цёмным касцюме, і жанчына ў белым. Яе залатыя валасы хвалямі ліюцца па плячо, на вуснах – радасная вусьмешка. Туфлі на абцасах, на шыі – пярынавыя каралі. Яна смяецца, і ён абдымае яе. Пара ў цёмным абыходзіць іх бокам. Мужчына з пэйсамі і ў шляпе агідна крывіцца. – Хіба гэта габрэі? Ганьба, а не габрэі, — чуе ён сказанае ў паўголаса, але так, каб ён пачуў. Ён спыняецца. Кранае мужчыну за плячо.

— Ты праявіў непавагу, — ціха кажа ён. Мужчына, не разумеючы, глядзіць на яго. — У чым? — вымаўляе з выклікам. — Непавагу да мяне, і маёй жонкі. Яго вусны сыціснутыя ў лінію, вочы палыхаюць чорным.

— І ў чым жа я, дражайшы, праявіў непавагу? У тым, што вас тут панаехала невядома адкуль, і кожны з прыезжых выдае сябе за сумленнага габрэя? Такія, як вы. Вас, менавіта вас я маю на ўвазе. Ён кранае пейсы пальцамі. Папраўляе шляпу.

— І чым жа я ганьбую сумленнае габрэйскае імя? — ціха запытвае ён. — Выглядам. Мужчына паціскае плячыма. Дзе ваша шляпа? Дзе пэот? Чаму ваша жанчына не пакрывае валасы, калі яна ваша жонка? І калі не, чаму вы ідзеце зь ёй за руку?

— לֹא תִלְכוּ פֶּה רֹאשְׁכֶם וְלֹא תִשְׁחִית אֶת פֶּה זִקְנֶךָ — вымаўляе ён нягромка.

— וְשָׂרֵט לְזִפְשׁ לֹא תִתְּנֵי בְּבִשְׂרְךָם וּכְתֹכֶת קַעֲלֶע לֹא תִתְּנֵי בְּכֶם אֲנִי יְהוָה: אֶל־תְּחַלֵּל אֶת־בְּתוּלָה וְלֹא־תִזְנֶה הָאִרְצַי וּמִלֶּלֶה הָאִרְצַי זִמָּה: אֶת־שִׁבְתִּי תִשְׁמְרוּ וּמִקִּדְשִׁי תִירָאוּ אֲנִי יְהוָה: אֶל־תִּפְגְּוּ אֶל־הָאֵבֶל וְאֶל־הַדְּעִיזִּים אֶל־תִּבְקְשׁוּ לְטַמְּאָהּ בָּהֶם אֲנִי יְהוָה: אֶל־הֵיכָל מִקְדָּשׁ הָיִתָּה וְהַדָּרַת פָּנֶי נָקוּ וְנִרְאָה מִמֶּלֶכֶת אֲנִי יְהוָה: וְכִי־יִגְדֹר אֶתְּךָ בְּאַרְצְךָם לֹא תוֹנֶה אֹתוֹ: כְּאֲזַרְח מִכֶּם יְהִיֶּה לָכֶם מִפְּנֵי שִׁבְהַת מַלְוִים וְהַדָּרַת פָּנֶי נָקוּ וְנִרְאָה מִמֶּלֶכֶת אֲנִי יְהוָה: הִגֵּר | הִגֵּר אֶתְכֶם וְאַהֲבַת לֹא כָמוֹךָ פֶּי־גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם:

Мужчына здзіўлена пазірае на яго. — Я — каэн, — ціха кажа ён. А ты, калі б я і быў чужынец, толькі што парушыў заповіт гасьціннасьці. А яшчэ я ... тут ён моўчкі дастае невялікую блакітную кніжку. Чалавек перад ім мяняецца ў твары. — Думаў у наступны раз, што кажаш. Дзе, і перад кім. Ён мерыць яго позіркам — як здымае мерку для труны. Мужчына кланяецца. Рэбека кранае яго руку. Ён прыціскае яе, і яны йдуць далей. Яна не запытвае, і ён нічога ня кажа.

— Які цудоўны вечар, — ціха вымаўляе яна.

— Бог даў нам гэту прыгажосць, каханая, каб мы ніколі не забывалі яго. Ён ціха кранае вуснамі яе плячо.

Берэшыт

Старая кніга ляжыць на сталі перад ёй у цёмнай скураной вокладцы. Стол накрыты чыстай клеёнкай, белай, у цёмна-шэрую клетачку, нагадваючай насоўку з палатнянай тканіны.

Клетачкі выцерліся, і цяпер ледзь бачныя — толькі па краях яшчэ захаваліся. Але сама клеёнка чыстая, выцёртая да дзір, да бляску. Яна блішчыць перад ёй шэравата-белай плямай — як вясновы сьнег. Астатняе ж губляецца ў змроку. Вечар надыходзіць, але яна не заўважае гэтага. Яна сядзіць на стуле, і глядзіць на кнігу. Стул высокі, драўляны, парываючы. Стул новы, але ж падлога і стол, столь пацямнелі ад часу. Незасланы клеёнкай край сталы ашчэрыўся голым выцёртым дрэвам, адпаліраваным локцямі і далонямі. Палавіцы падлогі засланых палавікамі. На столі, нефарбаванай, цёмнай, вісіць лямпа ў абажуры на доўгім шнурку, і здаецца, што яна спускаецца аднекуль зь цемры: ліхтарык на вярэвочцы, маленькая душа, звязаная зь небам тонкай ніткай. Агеньчык у ёй запальвае Бог, які нябачнай моцай бяжыць па проваду. Калі ж сьвет выключаць, душа памрэ. І ізноў народзіцца пры наступным уключэньні. Гэта называецца «гігул». Пра гэта ёй распавёў дзед. Дзед быў равінам, і ў час вайны цудам здолеў выжыць у лягерах, нейкім дзівам захаваўшы Тору. Вярнуўся дамоў, «на Ёсход», адшукаў дачку — яе маці. Яе схавалі ў дзіцячым доме, дзе выдавалі за рускую. Дзед гэтага галілі нагола, і завязвалі хустку, каб чорныя, як смала, буйныя кудзеры ня выдалі немцам юдэ, якая больш была падобная не на юдэ, а на цень божага вобразу чалавека. Толькі вочы — вялікія, чорныя, каўдунскія, пазіралі з-пад хусьцінкі з засяроджанага бледнага тварыку. Пяцідзсяцікіляграмовы дзед забраў пятнаццацікіляграмовую дачку, падзячыў выхавацелькам і дырэктарцы, падарыўшы ім па нямецкай трафейнай сарочцы, узяў маці за руку і сышоў — жыць: у жыццё, якое болей не здавалася сапраўдным. Жонка загінула з усёй астатняй сям'ёй. Дзіця зь ямы адкапалі мясцовыя: шавялілася зямля. Яна паскулівала, як маленькі сабачка, і яе пачулі. Дзяўчынка была не раненай — толькі прысыпанай пышлом. Паміж целаў утварыўся карман, і яна не задыхнулася. Гэта яму распавялі ўжо

людзі, якія знайшлі дзіця. Ён пакінуў старой яшчэ ланцужок — залаты, лютэранскі, з выявай збаўцы. Тая доўга трымала яго пачарнелай ад працы рукой — не магла зразумець, за што.

Яны сышлі разам, і накіраваліся ў бок чыгункі. Дзіця не пазнавала яго — забыла. Але даверліва йшло побач. Дзяўчынка апынулася не ў сабе, але ж ціхая, не перашкаджала. Не размаўляла, але, здаецца, разумела ўсё. Навучылася гатаваць і шыць, працавала дапаможніцай у сталовай.

Неяк незаўважна нарадзіла дачку. І неяк ціха памёрла ад невядомай хваробы: ліхаманка спаліла яе за два дні. Унучка была ўжо дарослая — хадзіла ў школу. Ён памёр раней за яе, але даглядаў за імі зь неба. Часта прыходзіў, нешта раіў — яна чула. Ківала. Калі яна памёрла, забраў яе. Сустрэў, і ўзяў за руку — як тады. І яны пайшлі па нябёснай дарозе ў напрамку чыгункі. Ідуць, і размаўляюць дагэтуль.

А яна глядзіць на кнігу. І кніга глядзіць на яе. Яна раскрытая, але яна ня ведае літары. Яны такія прыгожыя! Каб яна магла іх чытаць! Трэба схадзіць у бібліятэку за слоўнікам — у вялікую, у цэнтры. Там ёсць усе кнігі на сьвеце! — вырашыла яна. Закрыла кнігу, схавала ў шафу камоду, і лягла, не распранаючыся, на ложка. Было халодна, а печку яшчэ не палілі. Яна была ў іх агульная на ўвесь барак, і яны разам куплялі дровы, і тыя, хто купляў, усё эканомілі, цягнулі. — Пэўна, патрацілі грошы, — падумала яна, засынаючы.

Раніцой яна прачнулася да золку, умылася халоднай вадой, расчэсала чорныя бліскучыя валасы шчоткай, апранула спадніцу і ваўняны тонкі швэдар, накінула паліто, і пайшла ў бібліятэку. Яе ногі ў вузкіх туфлях дробна стукалі па асфальту снулай вуліцы. Была субота — дзень шаббат. Горад спаў, прыкрыўшы вочы залатой лістотай. Ранак халодным золкам перарэзаў неба — рассек хмары. Яна ўвайшла ў будынак, хвалючыся. — Там павінна быць! — вырашыла, накіроўваючыся да вялікай залы у праходзе зь бялюткіх калёнаў.

— А зачым вам слоўнік іврыт? — пачуў ён рэзкі, пранізлівы, крыху візглівы голас. — Вы учыцеся? Или работаете? А кем? Мы даём только студентам кафедры, и сотрудникам. Да. Это книга ограниченного распространения. Вы не знали? А зачым вам увогу? Письмо прочитает? Какое? Старое? Знаками? Девушка, у вас не может быть письма на иврите. Только на идиш. Вы что-то путаете. На иврите пишут только книги. Религиозные. Откуда они у вас? У вас есть книга на иврите? Нет? Вон полка с еврейской литературой, там, за Марксом, в углу. Там найдёте словарь. Послушайте, я не дам вам иврит! .. странная... Не могу! Плохо объяснила?

— Дайте ей. Это моя студентка. Дзяўчына разгублена пазірнула на яго, і раптам паружавела, і кінула. Яе вялікія чорныя вочы глянулі на яго з удзячнасцю.

— Борис Михайлович, ой ну что вы. Я не могу. У неё ні студэнцескага, нічаго. А картчкі нет. Не знаю. Как это. С меня спросят. Жанчына з буйной штучнай завійкай ледзь чутна прашаптала апошнія словы нафарбаванымі чырвоным вуснамі.

— Дайте ей на мой формуляр, Раечка. Нічаго страшнаго. Она забыла. Извините её. Ён узяў прынесеную кнігу, і павярнуўся да дзяўча. І толькі цяпер убачыў, аслупянела, што вочы яе чорныя з-за зрэнак. А насамрэч яны сінія, як навальнічнае неба. Ніколі ён ня бачыў такіх прыгожых вачэй.

— Как вас зовут? — вымавіў ён хрыпла, тузаючы валасы з ілбу рукой.

— Рахіль, — вымавіла яна ціха, ледзь варухнуўшы бледна-ружовымі вуснамі.

— А меня — Борух, — адказаў ён нягромка ў гулкай цішыні залу.

— Што гэта за кніга? — ціха запытала яна. — Я забылася. Я ня ведаю: атрымала яе ад дзеда. Ён часта чытаў яе. Як пёў. Яна замаўчала.

Ён накрыв невялікі пашарпаны томик рукой. Адчуў цяплыню скураной вокладкі.

— Гэта «Тора», — вымавіў проста, гледзячы на яе. — Пяцікніжка. Сьвятая кніга нашага народу. Ён запнуўся. Хацеў сказаць — іўдэяў, ледзь ня вымавіў — звыкла, як на лекцыі. Але тут да яго вярнулася памяць. Яна сьцэбанула яго моцна, як пугай. Ударыла па твары наводмаш.

Прачніся!

І ён прачнуўся.

Яна ціха, уважліва глядзела на яго. Але крыху зьбянтэжана.

Нешта адбілася ў яе вачах: нешта, нагадваючае хмары над Бабіным Ярам, твары забітых, і крумкачоў над іх галовамі.

— А што гэта? — запытала яна яго. Як дзіця — даверліва. — Я ня ведаю, што такое Тора. Я толькі хачу навучыцца яе чытаць. Як дзед.

— Я навучу цябе, — ціха сказаў ён. Па яго твары, незаўважаныя ім, цяклі сьлёзы.

Тое, дзеля чаго ён жыў, здзейснілася. Ён убачыў гэта перад сабой. Усе гэтыя гады навучаньня, цяжкой працы, акадэмічнай адукацыя, латынь, грэцкі і ўгарыт, усе блуканьні і намаганьні, даведнікі і бібліятэкі, а потым — вандроўкі да глухіх вёсчак у каўказкіх глыбінях, размовы са старымі рэбэ, зь перакладчыкам і без, і першыя словы. Першыя запісы. І доўгія месяцы, гады навучаньня, нават пры яго здольнасьцях, калі ён змог чытаць старыя світкі бяз сафіт, дагешаў і нават прабелаў. Толькі каб цяпер спакойна і ўпэўнена сказаць маленькай дзяўчынцы, якая стаяла перад ім, пазіраючы на яго, як на Бога:

— Я навучу цябе чытаць яе.

Кніга была старая. Яна ня мела кропак і рысчак над літарамі, а тыя, што былі, былі расстаўлены неяк дзіўна, нязвыкла, і няўсюды. Быццам бы нехта вольна ставіў іх сабе ад рукі. І літары! Яны былі рукапісныя! Але якая дакладнасьць! Як точаныя, яны стаялі перад ім — 22 літары ў дакладна вымеранай бясконцасьці спалучэньняў, ствараючыя сусьвет.

— Пачытайце! — папрасіла яна. — Канешне. Ён схамянуўся. Сеў за стол, і вымавіў першае слова:

— Берешит Бара Элохим.

Яна даверліва пазірала праз яго плячо.

Яе цёплы подых саграваў яму вуха. І раптам ён адчуў Жаданьне. Такое страшное, балючае, фізічнае жаданьне, што падзякваў Богу, што сядзеў. Але ж жаданьне гэта было не юрам, не прагай яе маладога жаночага цела, да якога ён імкнуўся здаровым мужчынскім целам, спакутваным адзінотай. Гэта было жаданьне інашае, не належачае гэтаму сьвету. Магутнае, мацней за яго. Ён жадаў быць Богам. Жадаў ствараць. Жадаў чытаць гэтую кнігу, і жаданьне грукатала на яго вуснах рокатам «берашыт бара», якое разрывала прастору, выплёўваючы вонкі сусьветы.

Магутнасьць гэтага гулу ап'яняла яго. Вакол разгортваліся нябёсы, пад імі распасыціралася зямля, буйнелі травы, па іх беглі статкі антылопаў і аленьяў, вада віравала рыбай — шарэцу, а потым зашапацела луска па лісьці, жанчына з'ела яблыка, Адам пазнаў Хаву, а Бог зачыніў дзьверы на засаўку, пакінуўшы іх сам насам ва ўжо паўцёмным пакоі.

Ён прачытаў тры главы Берашыт, перакладаючы ёй па сказу, і спыніўся. Яна глядзела на яго.

— Гэта казка? — ціха запытала яна.

— Не. Гэта праўда. Усё так і было. А цяпер мы — тут. Ён абвёў рукамі кватэру. Тору ня толькі чытаюць. Яе тлумачаць. Сядай, я раскажу табе. Яна села побач, і слухала.

Ён сьцісла распавёў ёй усё, што ведаў: Вавілонскі Талмуд, Зогар, Арызалья, але найбольш — сваімі словамі.

— Бог — ён бясконцы. І ён — Адзіны. Эхад. І яшчэ ён — той, хто Ён Ёсьць, Эхайе, і яго імя — невымоўнае. Бо ён ня мае ні формы, ні смаку, ні гуку, ні адчуваньню — нічога. Таму мы заведем Яго Аданай — Госпад. Бо Ён — нічога, і ён — усё. Ён усё вырашае, і ўсё пайшло праз яго, і ад яго залежыць. Толькі праз яго працуе ўсё вакол. Бо гэта Ён стаіць за сусьветам. Яна ўважліва слухала яго. Надыхла раніца.

— Мы — як Адам і Хава, — нарэшце вымавіла яна. — Дакладна! — усьміхнуўся ён, крыху няёмка, адчуваючы істотнасьць моманту. — Але цяпер мы больш не па асобку. Цяпер мы — разам.

Ён ішоў да яе больш за 20 год, як рабі Аківа, і яна чакала яго ў Ненароджаным. І пакуль ён вучыў, ён ствараў Яе — і вось, калі апошняя літара сышла зь яго вуснаў, яна апынулася перад ім у сьвеце золку, і глядзела на яго вялікімі, абведзенымі ценом вачыма. Яе твар быў бледны і празрысты, як ранак, і яму захацелася піць кроплі расы зь яе вуснаў. Але ён проста дакрануўся да яе шчакі рукой.

— Можна мне прыйсьці яшчэ? — запытаў, пазіраючы ёй у вочы.

— Можна.

Яна кіўнула. — Я працую ў цурекавай краме на прасьпекце. Тут, недалёка.

— Я тут таксама недалёка живу, але ніколі ня быў там. Не люблю цукеркі. Дакладней, ня ведаю. Ня памятаю, якія яны. Ці, можа, і люблю.

Ён шчыра рассьмяяўся.

— Усе любяць. Яна сур'ёзна кіўнула.

— Прыходзьце. Я работаю да васьмі. З 10 раніцы.

— Я прыйду, — кіўнуў ён. — У мяне з ранку лекцыі, а потым я вольны. Заўтра ў 8 гадзін вечары я буду чакаць вас на ганку. — Дамовіліся?

— Дамовіліся! — усьміхнулася яна.

— Вы можаце ўзяць, што хочаце, сабе. Я заплачу, — хутка вымавіў ён.

— Ня трэба, я іх ужо не магу бачыць! Яна рассьмяялася, і яны засьмяяліся разам.

Малады чалавек, які сядзеў перад ім на стале, шчыра зазіраў яму ў твар.

— Борух Михайлович, вы меня простите, что я вас так называю. Позвольте представиться: Херш. Херш Яковсон.

— А я, я так полагаю, должен представиться Михельсоном, уважаемый Григорий Яковлевич. Ён ня мог не стрымацца — адпусьціў кпіну. Юнак выглядаў нахабна, і ў той жа час — наіўна.

— І дзе такіх робяць? — мільганула ў яго думка. — Дакладней, хто? Калі б у яго быў такі сын, ён бы яго забіў. А потым — сам бы ўдавіўся. З сораму.

Юнак насупраць нічым асаблівым не вылучаўся з натоўпу студэнтаў, якія кожны дзень снавалі па калідорах, ракой цяклі, зацякаючы ручайкамі ў аўдыторыі. Высокі, танкаваты, але ж ладна складзены, з русымі, амаль бялявымі валасамі і вялікімі блакітнымі вачыма крыху навыважае, што дадала яму крыху наіўны, да немагчымасьці шчыры выгляд. Абрануты ён быў дорага і модна — вузкія жаўтаватыя штаны, адпрасаваная кашуля з тонкай тканіны, відна, што імпартная, нейкага ружавата-ліловага колеру, паласатая камізэлька без рукавоў ў тон кавы з малаком. І галыштук. Белы, атласны. На руцэ — вялікі бліскучы гадзіннік. І нават пячатка — залатая, але ня грубая. Нейкі вензель накішталт герба невядомага рыцарскага дому. Між волі яна зацікавіла яго.

Юнак прасачыў за яго позіткам, і абыхава махнуў рукой.

— А ... это... Не обращайтесь внимания. Это просто на заказ. Я в книге увидел – иллюстрацию. Знаете, у моего отца много книг, и есть по истории геральдики. Вот мне и понравился этот. С орлом.

Я его адаптировал под себя, и попросил знакомого ювелира выгравировать. Неплохо получилось?

— Неплохо. Ён суха кіўнуў. – Так в чём дело, Григорий? Что вы, собственно, от меня хотите? Зачёт я вам не поставлю – нужно было ходить на лекции. Теперь будете сдавать вместо зачёта экзамен. Вы, я вижу, человек эрудированный. Разбираетесь и в геральдике, и в грифонах. Вот и расскажите мне, где впервые в истории человечества появилось изображение крылатого животного, ставшего прародителем грифона.

— Ну, это просто. В Греции! Это был Пегас. Херш задаволена ўсьміхнуўся. – Могу я получить зачёт? Кстати, зачётка у меня есть! Он полез в барсетку.

— Не стоит утруждаться. Незачет. Опять. Ён крыва ўсьміхнуўся. – Вы же знаете, что я требую досконального владения изложенным мной материалом.

Вы – журналист со специализацией по Ближнему Востоку, а не знаете, что прообразом грифона, с которым рыцари познакомились во времена первых крестовых походов, были ассирийские крылатые человеко-быки и человеко-львы – шеду. Впервые они были обнаружены в находках в Эбле. Что такое Эбла, вам стоит напомнить? Понимаю. Вы и этого не знаете. Ён з пагардай паморшчыўся.

— Эбла – старейший семитский город, обнаруженный в Сирии в 50 километрах от Алеппо к западу от излучины Ефрата. Один из самых влиятельных, прогрессивных и успешных центров мира Бронзового века, где женщины пользовались равными правами с мужчинами и активно участвовали в экономике на оплачиваемых должностях. В городе была найдена богатейшая библиотека, на табличках которой по одной из теорий удалось расшифровать отсылки к позднее сформированным библейским текстам, такие как имя Тетраграмматон, сведения о патриархах, упоминания городов Содомы и Гоморры. Что весьма правдоподобно, ведь мы же с вами знаем, что Тора – это исторический документ, скрупулёзно ведущийся, и составленный писцами на основании более ранних текстов региона, так как практически вся информация в ней исторически достоверна и может быть с высокой вероятностью реконструирована. Данная надёжность и непрерывность традиции позволили евреям присвоить книге статус культовой, посланной Богом, содержащей уникальную и наиболее полную информацию по истории человечества. Мы до сих пор изучаем Тору как исторический документ, и делаем много открытий. Думаю, она прячет ещё много загадок, юноша.

— Да, кстати, а вы знаете, что такое Тора? – нечакана запытаў ён, пазіраючы ў чыстыя блакітныя вочы юнака насупраць.

— Позвольте, профессор ... Что-то припоминаю... Херш запнуўся.

— И после этого вы называете себя евреем? Яго позірк, здаецца, мог бы спапяліць яго, але Херш пэўна быў такім сьлізкім, што для агню няўразьлівым, і таму спакойна глядзеў яму ў вочы, застаючыся сядзець насупраць.

— Да, конечно, профессор! Я – еврей. Гэта ён вымавіў з гордасьцю. – И вы – тоже, как и я. А гэта ўжо – амаль шэптам, але ж з дэманстратыўнай павагай.

— Поэтому, собственно, я и пришёл, чтобы поговорить с вами об одном ... деликатном деле. Вы не бойтесь, нас не подслушивают. В этой аудитории нет жучков – мне это точно известно. В туалете рядом прорвало трубы, пришлось размонтировать кабель. Ён шырока ўсьміхнуўся.

— Вы осведомлены гораздо шире, чем я о вас изначально подумал, — вымавіў ён, сьціснуўшы зубы. Дакладней, ськівіцы зьвяло неяк паміма яго волі – яны сьціснуліся самі па сабе.

— О, не подумайте ничего такого. Херш раптам шчыра рассьмяяўся, махнуўшы рукой з пячаткай, якая бліснула на сонцы.

— Просто у родителей была вечеринка, все поприходили, кто только можно, напились, как всегда, и болтали без удержу. Один ... из органов ... пошутил, что самое лучшее место для разговоров теперь женский туалет в нашем институте на втором этаже – и безопасно, и чисто, и приятно для глаз. Все хохотали, как сумасшедшие. Обещали почаще наведываться. Так вот, я не про это. Раптам яго голас стаў сур'ёзным, важным. — Товарищи попросили сказать вам. Вы так много всего знаете. Вы — ценный кадр. Человек, — выправіўся ён. — Почему бы вам не прийти к нам с лекциями? Расскажите что-нибудь ... из истории. Нашей, общей. Еврейской. Про Тору, например. Вот, вы как раз упомянули. Бьюсь об заклад, что уже никто не знает это слово, кроме седых стариков в ... горах, кажется, куда вы недавно ездили?

— Почему в горах. Это слово ещё не так давно очень хорошо знали, юноша. Как и эту книгу. И она была в каждом еврейском доме. В каждом доме того, кто имел право называть себя евреем, — удакладніў ён. — И на Украине, и в Белоруссии. Вы знаете, кто такие литваки? Хасиды? А про Катастрофу вы слышали? Про Холокост? Шоа? Нет. Что ж. Я вам расскажу – теперь это можно: пока туалет плавает в дерьме.

У пустой аўдыторыі ён доўга распавядаў яму, як падлеткам выбраўся зь ямы Бабінага Яру, як поўз голы з паламанай нагой, пакуль не згубіў прытомнасьць, як яго знайшлі і выхадзілі мясцовыя, як ён ваяваў у партызанах, а потым у рэгулярнай арміі, як быў кантужаны пры ўваходзе войск у Германію, як яго спас стары аднапалчанін, закрыўшы сабой ад выбуху, і ён ляжаў, пакрыты кавалкамі скрываўленага цела, якое дагэтуль здымае з сябе па начах. Як зьбіраў рэшткі словаў і запісваў за старымі рабі ў дымных саклях пры алёвых лямпах, і бачыў, што іх жыцьцё не змянілася ў гарах Дагестану за апошнія дзьве тысячы год, і нават электрычнасьці там няма, і гэта ня блага, а — кі тов. Бо нічога не напамінае пустое і хцівае жыцьцё тут, у культурнай сталіцы, зь яе аднымі і тымі ж карцінамі ў Эрмітажы, пафаснымі п'есамі ў тэатрах і пагоняй за дэфіцытам, якая зацямніла ў чалавеку чалавека.

Херш слухаў яго з пустымі вачыма. Лыпаў вейкамі. Што хоча ад яго гэты стары прыдурак? Цэлую лекцыю тут развеў. Пачаў з шумераў, скончыў кіеўскай акраінай. Як пачне вярзці сваю лухту, яго не спыніць, хоць вушы затыкай. Хвілін дваццаць ён усё ж слухаў ветліва, а потым ня вытрымаў, і запытаў: — Так вы прыйдэце, или нет? Что мне сказать старшим товарищам?

— Старшим товарищам скажешь, что я не прииду.

Ён вымавіў гэта спакойна, без пагарды. — Я товарищам не товарищ. Разьвярнуўся, і выйшаў у дзьверы, зацапіўшы касяк плячыма.

Яго хістала – чаму, лёгка было зразумець. Хістала ад злосьці, і нейкай страшэннай стомы і спустошанасьці ўнутры. Гэтая размова пакінула ў ім агідны, брыдкі асадак. Быццам бы перад ім гадзіну сядзеў не чалавек, а таўсты няўрымсьлівы сьлізень, які тузаўся з боку на бок, лоўка ўварочваючыся ад усіх яго выпадаў памяці, якімі ён намагаўся прабіць яго таўстую закарузлую ракавіну.

Здавалася б, яшчэ адзін студэнт. Ну, дурны, невук. Бэйбас. Што незвычайнага? Такіх вунь палова ўнівэрсітэту – мамкіных і папкіных сыноў і дачок, якія толькі пазіраюць лісьліва у вочы, выпрошваючы зацот ці адзнаку.

Але ж тыя такой агіды не выклікалі. Ды і ніякай агіды не выклікалі наогул. Яны проста былі маладыя. Глупыя. Гарачыя. Любілі гуляць пад ліпамі па начах, таньчыць забаронены факстрот, слухаць нейкія там свае пласьцінкі. Дакладней, любілі ўсё, што любяць маладыя, якія любяць і хочуць жыць. Колькі іх – маладых. А колькі іх магло б быць. Раптам яму стала нечым дыхаць, і ён спыніўся, намагаючыся сарваць з шыі галыштук, які ляжаў у яго ў кішэні. Зямля ізноў засыпала яго. Яна хавала яго ад іх, і яму было і страшна, і салодка. І цёпла, як можа быць цёпла голаму пад зямлёй у холад. Ноч тады была халоднай. Ён сам ня памятаў, як выбраўся. Яму было ўсё роўна, і ён нічога не разумеў. Проста узьбіраўся на паверхню, як плавец узьнімаецца са дну – у гару, да сонца. Першае, што ён адчуў – паветра. Ён мог удыхнуць, і ўдыхнуў. Спачатку – пясок, а потым – воздух.

Задыхнуўся, і закашляўся дзіка. Рассунуў целы, выцягнуў сябе на край ямы на руках. Пераваліўся пераз бурцік, і папоўз – сам ня ведаючы куды. Раптам збоч ад сябе, ззаду, пачуў:

— Дывыся, Грыцько! Жид повзэ! – А щоб його! Живий! Вылез! Пачулася лаянка.

— Не чіпай яго, Юрко. Нехай повзе, — пачуўся нечы п’янаваты, лянiвы голас. — Може, й кудись прыповзе. Він же все ж такі людина, хоч і жид. А якщо Бог витягнув його з ями — не чіпаймо. Він за метр помре. Тільки заряди рушницю, стріляй. Лініво, брате.

— Ох, добры ты. Ну, тоді налівай. За єврейскае здрав’я. Голас хрыпла зарагатаў, другі яму адгукнуўся тонка. Забулькала вадкасыць. Ён папоўз, як яму і казалі – паўзі, жыд. Можэ, куды і выпаўзеш. Дапоўз да хаціны, і зваліўся ў агародзе ў бураках. Раніцой яго знайшла кабета. Доўга плакала, проста выла над ім. А потым узваліла сабе на сьпіну і пацягнула ў хаціну. Там ён прабыў тыдзень, пакуль ня змог больш-менш уставаць. Нагу яму абматалі анучкамі, прывязалі да палак. Паціхеньку ён пайшоў, жабруючы. Акцыя скончылася, і на яго было ўсім пляваць. Так дайшоў да партызанаў – пачуў, што яны хаваліся ў нейкім ляску пад горадам. Далучыўся да іх, з атрадам перайшоў у Беларусь – казалі, там вялікія атрады, амаль цэлыя войскі. Так і атрымалася. Сваіх сустрэў ужо ў атрадзе пад Мінскам. Потым – армія. Польшча. Кантузія. Шпіталь. І вось цяпер ён – тут. І Ленінградзе. І тут ніхто нічога ня памятае. Ня ведае, і ведаць не жадае. У іх свая вайна – блакада, “героизм русского народа”. Пра гераізм нажыва засмажаных ў крытых чаротам хацінах і дрыжачых голымі прывідамі на краі растрэльнай ямы зь дзецьмі на руках, замярзаючых узімку ў балоце, ядучых рапук і зьмеяў, як буслы, каб выжыць, тут чуць не жадалі. Але быў яшчэ і гераізм такі, ад якога мароз ішоў па скуры. Гераізм бачыць горы целаў у Аўшвіцы. Печы і газенвагены. Душавыя, дзе ніколі не адмыць кроў. Ён гэта бачыў. Ён там быў. Яны хадзілі, як дурныя, па лягеры. П’яныя. Ім дазволілі. Гэта была гісторыя габрэяў. Тора, якую у іх аднялі таксама. У іх усё адымалі. Нічога ў іх не было, акрамя Бога, і таго іх пазбавілі. Але Бога скрасьці немагчыма, як скралі веды і памяць, бо ён не астаўляе сваіх, у адрозьненне ад чалавека.

Ён ідзе зь ёй па цёмных восеньскіх вуліцах. Вецер зрывае лісьце, кідае ім пад ногі. Вакол чорна, быццам бы хтосьці на небе перавярнуў шклянку атраманту, і ён сыцёк густым дзёгцем на зямлю, і цяпер пабліскае мокрымі лужынамі, у якіх плаваюць балюча жоўтыя ў сьвятле ліхтароў лісты. Сьвет рэдкіх машынаў адбіваецца ў бліскучай вадзе. Пабліскаюць вітрыны. Яны ідуць, незаўважныя, ў натоўпе. Зварочваюць у ціхі завулак, абсажаны высокімі клёнамі. Ён распавядае ёй усё – пра бацькоў і маленькі белы дом у прадмесьці гораду, пра зялёныя лисьцвяныя гаі, шумныя сьвяты зь вясёлымі сыпевамі і танцамі, і як яны наведвалі радзіну ва Ўмані, і жартуе і распавядае анекдоты пра рэбе, якія для хасіда замест Бога, ва ўсякім чыне, не ніжэй за яго, потым пачынае расказаць пра літвакоў, габрэяў Вільнюсу, пра праклён Віленскага Гаону і слаўтых прапаведнікаў-хасідаў полацкай і віцебскай зямлі. Распавядае ёй пра інтуітыўнае веданьне Бога, пра тое, што ён – блізкі, любы, родны, як стары рэбе, які заўсёды тут, і цікавіцца ўсімі тваімі справамі.

— Як мой дзед, — ціха вымаўляе яна.

— Як твой дзед, — адказвае ён. — Раскажы пра яго. Якім ён быў? – цікавіцца.

Яна паціскае плячыма. — Я ня памятаю. Я ня ведала яго. Проста дзед. Ён памёр, калі я толькі пайшла ў школу. Я памятаю толькі, як ён чытаў. Ён быццам бы сьпяваў. Ён чытаў шмат. Зачыніцца, і чытае. Ноччу, калі ўсё сыпаць. А я не спала – слухала. А потым засынала. Ён працаваў недзе на могілах, сторажам. То ў дзень, то ў ноч. Я хадзіла туды гуляць зь ім. Там прыгожа, і такія памятнікі старыя. Гэта былі старажытныя могілкі, там амаль не хавалі. Ён быў там захаваны апошнім.

— Цяпер ён – іх храніцель. Ён усміхаецца. — А як гэта – храніцель? – запытвае яна. — Так людзі кажуць. Фальклор. Той, хто апошнім пахаваны, зачыняе і адчыняе дзьверы. А гаспадар – той, хто пахаваны першым. Насамрэч, гэта ўсё казкі.

— Ня казкі, — раптам вымаўляе яна. — Я яго бачыла. Ён прыходзіў да мамы. Абдымаў яе, і яна яму расказвала. Яна не гаварыла наогул, толькі зь ім.

— Твой дзед быў цадзікам, — ціха кажа ён. — Толькі цадзікі могуць наведваць радных па начах, каб дапамагаць ім у жыцці. І магіла цадзіка — сьвятое месца. Я хацеў бы яе наведаць, магілу твайго дзеда, — кажа ён. — Мы б палажылі кветкі.

— Я ня памятаю, дзе яна, — ціха кажа яна. — Я не хадзіла туды даўно. Мама хадзіла, а калі мама памерла, яе пахавалі ў іншым месцы. Туды я хаджу, там новыя могілкі. Пра дзеда я забылася. Я нічога ня памятаю. Яна ўзьнімае на яго вочы, поўныя слязамі. — У мяне толькі кніга. Раптам яна пачынае плакаць. — Ты ўспомніш. Успомніш усё. Мы ўсех знойдзем. Усех наведваем. Ён крэпка абдымае яе, моцна, але ж пяшчотна. Яе сьлёзы сохнуць у яго на плячы. Начны вецер абдувае яму твар. Ён сам сябе адчувае Храніцелем могілак — істотай па-за часам. Толькі мёрцвявыя стаяць вакол — мёрцвявыя целам, мёрцвявыя духам. І толькі яны зь ёй — жывыя. Гарачыя. Ён асьцярожна кранае вуснамі яе лоб. — Пайшлі да мяне, — ціха кажа. — Пап’ем чаю. Ты зусім мокрая, і халодная. У мяне цёпла — цэнтральнае ацяпленне працуе. І печку паліць ня трэба. А дровы я цябе заўтра прывязу. І печку запалю. — З дровамі складана. Яна слаба ўсміхаецца. — Я знайду, — абяцае ён. — У таварыша ... дача. Раптам ён замаўкае. — Я табе кватэру здыму. Хочаш? — Ня трэба. Яна матае галавой — рашуча. Я нікуды не пайду. Там мама. Дзед. Можа, ён прыйдзе. Ён крэпка бярэ яе за руку, і яны йдуць па вуліцы да стаянкі таксі. У высокай леныцы яна аглядаецца здзіўлена. Кватэра — не камунальная, свая. Два пакоі. Адзін — кабінет, другі — спальная. Вузкі ложка, і скураная канапа. Лямпа з абажурам — як у яе. Толькі зялёная — мяккае, прыемнае сьвятло. Ён ставіць на плітку чайнік, грэе ваду. Заварвае чай. Яна выходзіць да яго ў вялікім сьцёганым халаце, крысы якога цягнуцца за ёй, як крылы. Садзіцца за стол, і бярэ чашку дзьвума рукамі. Ён глядзіць на яе, і маўчыць. Яго вочы бачуць шмат — нябачныя крылы анёла ў яе за сьпіной. Постаць дзеда, які, сагнуўшыся, строга глядзіць на яго. — Я яе не крану, — ціха кажа ён. Дзед ківае, і матляе белай барадой. Раптам з’яўляецца кабета — прыгожая, худая, спакутаная. Яе чорныя валасы разьвываюцца буйнымі кудзерамі Медзі. Яна працягвае да яго тонкія рукі, і прыціскае іх да сэрца. Закрывае вочы, а потым паказвае на яе. — Я ня кіну яе, абяцаю табе, — ён ёй адказвае. Жанчына зьнікае, супакоеная.

— Прабачце, вы стаміліся, — чуе ён яе голас. — Вам заўтра на працу. У мяне ж выхадны.

— Нічога. У мяне толькі дзьве пары з раніцы. Ты высьпішся, і я прыду. Ён устае. — Пайшлі, я там цябе паслаў на ложку. А я спаць ня буду. Буду працаваць. Мне часта ня сьпіцца. Потым адасплюся неяк. За ўсе дні разам, — жартуе ён. — Можа, што і хутка.

Раптам яна хапае яго за руку. — Не памірайце, — ціха кажа яна. — Прашу вас. Вы яшчэ малады. Ня трэба паміраць. Вы павінны жыць доўга. Яна замаўкае.

— Цяпер ужо так, — ён усміхаецца, пагаджаючыся.

— Девушка, вы такая особенная. Я проста забыл, за чым прыйшоў! — малады чалавек глядзеў на яе з захапленнем, не хаваючыся.

— Вам помочь с выбором? — запытала яна, як звычайна, ветліва-адсунутым голасам. На рабоце яна навучылася трымаць дыстанцыю, і заляцаньні сьцякалі зь яе, як вада з ружы. Тыя, што былі прыгожымі, зьзялі аўрай дыямантамі, тыя ж, што былі бруднымі ці назалальнымі, адляталі прэч, скатваліся долу, і губляліся недзе ў цемры глебы, на якой яна расла з-за прылаўку, ціха пакачваючы пялёсткамі пышнай уніформы: чорная сукенка і белы фартушок з наголкай. У гэтым выглядзе яна нагадвала школьніцу, якая першага верасьня старанна піша на дошцы “Ленін, родина, Москва”. Масква не была яе радзімай, ды і Леніна яна ведала дрэнна, хоць пра яго і гуло з усіх шчыляў, як сквазьняком праз дзіравыя вокны. І як ад сквазьняку ў халодным пакоі, так сама яна хавалася і ад Леніна, заварочваючыся ў цёплую коўдру ўспамінаў — аб маці, аб дзядуле, аб маленькам гарадку, дзе яны жылі, калі яна была зусім маленькая, да пераезду сюды, у вялікі горад. Гэты гарадок называўся старым, крэпка вымаўляемым імём, якое крыху цягнулася на яе губах, як мёд. Толькі як ён называўся? Пэўна, нешта, зьвязанае з ракой. Яна ўсё забывае. Памяць у яе зусім дрэнная, як у іншых — зрок. А вось зрок у яе добры. Яна сама вышыла сабе і фартушок, і нарукаўнікі, і каўнерчык. Ні ў кога такіх няма. Яна потым нават узяла некалькі замоваў, але стамілася вышываць у халодным

доме пры сьвеце тусклай керасінавай лямпы. У гэтым доме нават электрычнасьці не было. Ён захаваўся, як рэштак часу, які хутка змые магутным вясёлым патокам надыходзячай вясны. Але пакуль зіма была, і яна цягнулася. І яе холад студзіў ёй пальцы. Добра, што яна ня зь імі, раптам падумалася ёй. Ня з гэтымі, якія пакупаюць у яе кожны дзень дарагія канфеты – вясёлымі, румянымі, добра апранутымі, з бліскучымі вачыма і нафабэранымі ўзьбітымі кудзерамі парыкоў. Парык называецца шэйтэль, і яе маці насіла парык, таму што згубіла валасы ад тыфу. А потым яны вырасьлі зусім рэдкія. Толькі шэйтэль носяць не з-за гэтага, а для цноты. Цнота – гэта цніют, гонар. Валасы – гонар жанчыны, і яна іх хавае, каб не апаганьваць позіркамі. Добра, што яе валасы хавае наколка. Яна паправіла шчыльна заплеценую касу да таліі, адкінула яе з пляча.

Юнак працягваў з захапленьнем глядзець на яе.

— Девушка, вы как актриса! Вам только в сказках сниматься!

Ля касы нікога, акрамя яго, не было, і ў першыню яна пашкадавала, што няма натоўпу, каб ён змыў гэтага назалю. Юнак нічым агідным не вылучаўся, быў добра і акуратна апрануты, дорага – у вярблюжэга колеру ваўняны плашч, сьветлыя жаўтавата-шэрыя нагавіцы і такія ж швэдар на блакітную кашулю. На пальцы ў яго зьзяў залаты пярысцёнак, а на вуснах – вусьмешка. Такая ж залатая, халодная. Ня шчырая, падумалася ёй. Раптам яна ўспомніла яго. Яго вусьмешку – крыху вінаватую, крыху нялоўкую, якая бліскала, як маланка, пад цёмнымі коратка пастрыжанымі вусамі. Ён усміхаўся шырока, шчыра. І калі вусьмешка гасла, сьвятло ад яе надоўга заставалася ў вачах, якія глядзелі на яе з такой любоўю, што ў яе раптам забілася сэрца. Фарба кінулася ёй у шчокі. Юнак жа падумаў, што гэта на яго конт, і ўзрадваўся неймаверна.

— Вы не думайте, я не шучу! У нас сейчас планируются большие съёмки – по ряду русских народных сказок. А вы такая ... русская! Ён вымавіў гэта з прыдыханьнем, нібы параўнаў яе з Афрадытай. – У вас настоящее русское лицо! – працягнуў ён. — Теперь требуются такие свежие, народные типажи, но с налётом интеллигентности. Знаете, такая не изнеженная дамочка, а свежий, здоровый образ. Из народа, но смотрящий в будущее. Вот как вы прямо. В ваших глазах я, знаете, даже космос вижу. Другие планеты, иные миры... Ён прыжмурыўся, і замаўчаў.

— Что я могу вам предложить ... из нашей продукции? – вымавіла яна, строга гледзячы на яго. Яе вочы выдавалі стому – яна ня спала ноч з-за холаду. Дровы, якія прывёз Барух, зьніклі неяк хутка, а новых не прыбавілася. Ніхто не жадаў ськідвацца на грошы для вялікай агульнай печкі, і большасьць перайшла на буржуйкі. Так атрымоўвалася, што цяпер з дапамогай Баруха яна тапіла цэлы дом, а калі ён уехаў, з суседскіх вакон задымілі трубы печак. А яе печка пакрысе астывала, пакуль не стала, як кажуць, комнатнай тэмпературы. Добра, што ён прыедзе ўжо пасля выхадных! – падумалася ёй. Ёй безь яго было няўтульна, халодна. І не з-за печкі, а з-за іньшага. Адзіноты і тугі, але не па чалавеку, а па чамусьці такому, што яна не магла зразумець. Без чалавека можна дыхаць, а бяз гэтага – не. Барух нёс з сабой гэта. Ён быў асаблівым. Побач зь ім для яе быццам бы запальвалася сьвятло.

— Знаете, дайте мне ... конфеты, — неяк абыякава вымавіў хлапец, бачучы, што яго заляцаньні не даюць таго эфэctu, на які ён разьлічваў.

— Какие вам? – запытала яна. – А какие посоветуете? – неяк разьвязна, і ў той жа час — раўнадушна вымавіў ён. Цяпер ён паводзіў сябе па-іньшаму – халодна-дыстанцыйна, і гэта яе шчыра ўзрадвала. Яна нават цёпла ўсьміхнулася.

— Есть очень вкусные, называюся – “Балет”. Это “Рот-фронт”, ограниченный выпуск. Их выпустили к премьере «Чёрного лебедя». Яна замаўчала, гледзячы на яго.

— “Лебединого озера”, вы имели ввиду? – вымавіў ён, мякка ўсьміхаючыся.

— Да, извините. Яна зьбянтэжылася. – Я ходила на него, но я помню только лебедя. Все были белые, а он – чёрный. Она... Как будто обугленная. И вся в блёстках. Это было красиво. Да, конфеты в честь “Лебединого озера”. Они из чёрного шоколада, очень вкусные.

— А вы их пробовали? — раптам мякка запытаў ён. — Конечно, нет, — ня думуючы, адказала яна. — Они же дорогие. І раптам спынілася. Ёй трэба было адказаць: «Да, конечно. Очень вкусные конфеты. У нас постоянно их берут, и для иностранцев, для гостей столицы. Ведь Ленинград — культурная столица нашей родины». Аднак нічога гэтага яна не сказала. Словы проста блыталіся ў яе галаве. Да таго ж, зарплата яшчэ ня скоро, а грошы яна эканоміць. Ясі мала — усё дужа дорага. Яна не магла браць грошы ў Баруха, і ён разумеў, і не прапаноўваў назойліва. Калі паехаў, пакінуў сто рублёў адной паперай, так атрымалася, што ў яго скончыліся мелкія грошы, а зьберкасы былі ўжо закрытыя. Ён аддаў ёй усё, што было ў кішэнях, пакінуўшы сабе толькі на таксі да вакзалу. Гэтага набралось рублёў дзесяць, і яна іх траціла ашчадна. Думала, што ён прыедзе, і яна яму верне грошы — цэлых сто рублёў! Такія вялікія.

— Ну, тогда я хочу, чтобы вы их попробовали. Раптам юнак мякка, шырока ўсьміхнуўся. І ізноў стаў амаль прывабным, падобным на твар камсамольца на агітплакаце — шчыры, адкрыты. А яшчэ ён нагадваў артыста — таго, з блакітнымі вачыма, які іграў у вядомым фільме пра дзвух дзяўчат і трох юнакоў, адпачываючых у палатках на моры. Яна глядзела яго з сяброўкамі з магазіну, і ўсе яны брудна гігікалі і закрывалі твары, каб прыцягнуць увагу хлопцаў з апошняга раду. Яна не дагледзела і да паловы. Устала, і выйшла. А сяброўкі засталіся. Хлопцы ж потым пераселі да іх бліжэй, і яны доўга распавядалі, як вясёла правялі час, і што дарма яна адмовілася, бо была і выпіўка, і закуска, і сыпавы пад гітару.

— Ты какая-то не современная, — тады сказалі яны ёй. — Только работаешь, да дома сидишь. И что ты там делаешь такое? — Читаю. Вышиваю. Вяжу. Яна паціснула плячыма. — Я ешчэ в библиотеку хожу. І на балет иногда. Когда билеты есть. Тыя паціснулі плячыма, і адварнуліся ад яе. Болей нікуды яе з сабой ня клікалі, і яна аб гэтым не шкадавала.

— Я не могу их попробовать. Их нужно покупать. Яна спынілася, зразумеўшы, што ізноў сказала нешта ня тое.

Юнак жа, здаецца, не заўважыў, і рассьмяяўся.

— Ну конечно! Что я говорю! Дайте мне две коробки, — нарэшце вымавіў ён. Яна зьняла з палічкі і працягнула яму дзвэ прыгожыя каробкі цёмна-сіняга колеру з балерынай на крышцы.

— Большое спасибо. Юнак дастаў партманет зь мяккай скуры, і выняў зь яго дзвэ банкноты па дзесяць рублёў.

Яна працягнула яму каробкі.

— Ці, можа, вам упакаваць? — запытала яна.

— Нет, спасибо. Это — вам. Раптам ён працягнуў ёй адну з каробак з цукеркамі.

— Мне? Нет, что вы. Не нужно. Я не могу это взять, — вымавіла яна напалохана. — Возьмите. Вы же должны знать, что продаёте. Ён паціснуў плячыма. — Назад я не возьму. Хотите — угостите коллег.

Яна хацела вымавіць нешта, але ён ня даў ёй сказаць. — Послушайте. Вы какая-то странная. Мне не жалко для вас. Я получил премию, хорошую. Победил на конкурсе проектов для университета. И ешчэ я работал в стройотряде. Я заработал эти деньги, и захотел порадовать вас — по-товарищески. Мы же с вами советские люди. Комсомольцы. Что такого, что молодой человек по-дружески дарит девушке конфеты? Ён мякка адсунуў яе руку з каробкай, якая лягла на прылавак між імі.

— Знаете, — раптам вымавіў ён, неяк нават суха і спакойна. — Вы такая красивая, но ... извините, не очень образованная. Всё-таки вы живёте в культурной столице страны. Я хотел бы пригласить вас на концерт. Не подумайте, ничего личного. Просто по-дружески. Как комсомолец комсомолку. Там будет много молодых людей, хорошая компания. Все студенты лучших вузов. Всё-таки вам лучше общаться с хорошей молодёжью, образованной. Компания продавщиц не для вас. Я понимаю. Завтра, если хотите. Я напишу адрес. А лучше — зайду, и мы вместе сходим. Я живу неподалёку. Мои родители тоже там будут. Они — известные люди из театральных кругов. Всё будет очень благородно.

Это не свидание, и я не волокита, не переживайте. Просто вы – очень хорошая. И достойны лучшего, чем этот магазин. Знакомства многое решают. Ён паціснуў плячыма, выказваючы поўную адсутнасць персанальнай зацікаўленасці.

Яна замялася. Канцэрт. Добрая кампанія. А можа, што і новая праца. Можа, яе запрсяць на працу ў тэатр. У балет, — раптам падумала яна. — Не таньчыць, канешне. Але ж там трэба касцюмеры, грымёры. Білецёры. Ды шмат хто. І яна зможа атрымоўваць білеты на ўсе прэмьеры, на якія толькі пажадае. І ён парадуюцца. Ёй было няёмка, што яна бярэ яго грошы. Што жыве ў старым бараку, і носіць самастойна зьвязаны швэдар і танную спадніцу. І туфлі ў яе адны. Яму пэўна сорамна хадзіць зь ёй побач. Ён жа прафесар. У яго пасада. А яна – як дармаед. Нахлебніца ў яго на плячах. Цяпер жа лёс, здаецца, дае ёй шанец. Канешне, ён адобрыць! Толькі б параіцца ... але цяпер гэта немагчыма. Там, дзе ён, у гарах, няма сувязі. Ён прыедзе, і яна яму адразу ўсё распавесць! Яна моўчкі кінула галавой.

— Добра, канешне. Я вам удзячная, — проста вымавіла яна. — Ну, тогда до завтра, товарищ, как вас, простите, зовут? — вымавіў ён з шырокай вусьмешкай.

— Меня – Рахіль, — вымавіла яна ціха.

Ён узняў бровы.

— Рахіль? Так вы ... не русская? — раптам вымавіў ён.

— Не. Яна пакачала галавой. — И вы так и записаны – Рахилью? Цяпер ён здзіўлена глядзеў на яе.

— Так. Я так запісана. Рахіль Мордехавна Лучинская. Лучинская.

— И национальность у вас ... эта? В паспорте? — памаўчаўшы, укладніў ён.

— Эта. Яна кінула. — Не приходит? — раптам вымавіла яна ціха.

— Ну что вы! Ён раптам засьмяяўся, сабраўшыся. — Конечно, приходите! Мы же советские люди, а не капиталисты или фашисты. В нашей дружной семье народов евреи занимают почётное место. А я – Григорий. Извините, не представился, — узмахваючы валасамі, вымавіў ён.

Сакля была цёплай і дымнай. Дым прабіраўся праз шчыліны агменю, сплеченага зь ветак, абмазаных глінай, на каменай аснове. Вакол была зроблена ляжанка, на якой ляжалі разасланыя дываны. Яны сядзелі на гліняным узвышшы побач, і стары распавядаў яму, а ён запісваў.

— Ніхто ня памятае, калі мы прыйшлі сюды, — казаў стары на мове, дзіўна нагадваючай ассірыйскі дыялект перыяду Ніневіі, які быў шырока прадстаўлены ўва мностве захаваных гліняных таблічак. Ён яго добра ведаў, і разумеў дзед амааль бяз прыкладу, слухаючы юнака, які старанна перакладаў з акцэнтам яго словы на рускі, толькі зь ветлівасьці.

— Цяпер ніхто нічога ня памятае. Mazor zoh. Гэта рана невылечная. Ён кінуў. Стары размаўляў амааль на чыстым біблейскім іўрыце, які ён добра ведаў. Памеціў для сябе словы. “Мазор зох”.

— Нас сюды прывялі цары. Вялікія цары. Казалі, яны пахіляліся быкам. Істуканным. А мы не сьхіліліся. Мы ніколі не сьхіляемся. Служым толькі аднаму Богу. Адзінаму Элагім. Мы – як гэты прут у ачаге. Абмазаныя глінай заповіту, закаленыя вогнем, якім выпрабоўвае нас Творца. Мы сталі цвёрдай глінай. Стары замаўчаў. Задумаўся аб нечым. Ён таксама маўчаў, не жадаючы перашкаджаць яго думкам. Раптам дзверы ў саклю расчыніліся, і на парозе ўзьнік чалавек. Высокі, зарослы чорнай барадой, у бараней шапцы на вочы. Апануты ён быў у старую, панашаную вопратку – часткова мясцовую, часткова – ваенную: гімнасьцёрка і боты. Боты былі добрыя, юфцевыя. За галенішчам бота тырчэў кінжал.

— О, гость у нас! — мякка, на расьпеў вымавіў ён. — Гость почётный, из большого города. Чалавек падышоў, і сеў насупраць. Ён працягнуў яму руку. — Борис. Борис Михайлович. А если между своими – то Борух. Ён шырока ўсьміхнуўся. Чалавек здзіцэла глядзеў на яго.

— Борух?! – раптам вымавіў ён. – Ты!?

— Я, — проста адказаў ён. – Я, Юсуф. Ёзаф. Я. Вачыш, як судьба повернулася. Яны абняліся.

— А ты теперь большой человек! – вымавіў Юсуф, адсунуўшыся, аглядаючы яго. – Столичная птушка! Ён вымавіў гэта радасна, шчыра, шырока ўсьміхаючыся ў чорную бараду. Цяпер яны стаялі, падобныя, як браты, адзін насупраць другога. Ён таксама зарос, як дзікун, барада ўжо поўнасьцю закрывала шыю, валасы адраслі, і ён забраў іх у хвост.

— Ну а ты как? – запытаў ён яго. – Я? – всё хорошо, спасибо. Жена, дети. Пятеро. Юсуф горда ўсьміхнуўся. – Продолжаю род. А ты?

— А у меня ... ён хацеў сказаць – нікого. Але ж вымавіў:

— Только жена. Молодая. Детей нет. Пока.

Юсуф шырока ўсьміхнуўся, хлопнуў яго па плячы.

— Это ничего, родной. Ничего страшного. Жена есть – это хорошо. А детей Бог даст. Главное, чтобы у вас всё хорошо было. Чтобы была любовь.

— Любовь есть. Ён замаўчаў, думаючы. Перад вачыма раптам паўстаў яе твар. Яго вусны асьвятліла ціхая вусьмешка.

Юсуф мякка глядзеў на яго, і ў яго вачах бліскацела полымя вагню.

— А она ... своя? – раптам запытаў ён.

— Своя, Юсуф. Наша. Из Белоруссии. Западники. За западной границей жили. За линией Керзона. Там горад такой, на севере. Ён назваў назву. – Его река делила пополам: половина – русская. Половина – польская. Они на польской жили. А теперь вот – в Ленинграде встретил её.

— Вот судьба... Юзаф замаўчаў. Яны маўчалі разам. Раптам прачнуўся стары, і ізноў загаварыў, нібы і не перапыняў яго сон:

— Крылатыя быкі не сьхілілі нас. Калясьніцы цароў не растапталі нас. Ніхто не скарыў нас, хоць вецер і раськідаў нас па сьвеце. Бо з намі ёсьць Бог, і Бог – адзін, Адзіны, Эхад, Эхайе, імя невымоўнае, якому ня страшны ня вецер, ні бура, ні вада патопа, ні час, ні век ня маюць над ім улады. І таму зь ім мы не баімся нічога. Ён доўга гаварыў на сумясі арамейскага, асірыйскага і горскіх дыялектаў, шчодро перамешваючы словы іўрытам. Ён запісваў, пакуль не надышла ноч. Вецер гуў за сьцяной – вецер вечнасьці. Вецер часу.

Юсуфа ён сустрэў у войску, куды яго мабілізавалі з партызанскага атраду. Яны там былі дзьве такіх – чорныя, падобныя. Іх адразу ахрысьцілі “нехрысьціямі”, але ж – бяззлобна. Юсуф добра страляў. Быў снайперам. Вучыў і яго. Неяк яго пуля выратавала яму жыццё. Разам яны дайшлі амаль да Пруссіі, і там іх шляхі разышліся. Ён трапіў у шпіталь, кантужаны выбухам гарматы побач – яе разарвала снарадам. А Юсуф пайшоў далей. Як высьвятлілася, дайшоў да Бярліну, і вярнуўся. Цяпер жыве ў сваёй саклі, як яго дзед, і як яго айцец. Нібы ніколі адсюль не сыходзіў.

— Время не властно над нашей жизнью, — ціха кажа Юсуф, гледзячы ў агонь, адпівваючы кумыс с чашкі. – Я рад, что ты нашёл нас. Очень рад, родной. Ты не пропадай. Ты пиши. Очень мало нас осталось. Очень мало, тех, кто помнит.

Вялікі пакой сталінкі завалакло дымам. Усе курылі, як адзін вялікі цягнік, які гуў, разрываючы ёй галаву гудзеньнем галасоў, рогатам, выкрыкамі. А калі галасы сьціхалі, і раздавалася песьня, гэта было яшчэ горш. Гэта быў ня сьпеў, а нейкі хрыплы вой, надрыўны, надсадны. Голас фальшывіў, зрываўся, падаў уніз камянём, хрыпеў, нібы задушаны пятлёй, узьнімаўся ўверх падбітым крумкачом, але высока не ўзьлятаў, і ізноў падаў уніз, на галовы. Можа, словы былі і добрыя, і ўмела

падабраныя, толькі ў іх яна ня бачыла шмат сэнсу. А гэты голас напрэч нішчыў усё уражваньне ад словаў.

Ад голасу ёй хацелася проста ванітаваць. — Як яны могуць яго слухаць? — падумала яна. — Яны ж выхаваныя. Усе — з інтэлегентных сем’яў. Прыгожыя, дарага апранутыя. Усе наведваюць вузы — інстытуты, універсітэты. Юнакі і дзяўчаты, а таксама ня мала і дарослых, гучна хлопалі ў далоні, выкрыківалі нешта, падпявалі.

— Як гэта церпяць суседзі? — падумалася ёй. Але суседзі маўчалі.

— Тут — маёр милиции, — нібыта пачуўшы яе думкі, сказаў ёй нехта. Яна павярнулася. П’янаваты дзяцюк стаяў перад ёй, хістаючыся.

— Поэтому так шумно, и мы можем делать, что хотим. А ты — красивая, — раптам вымавіў ён, з прышчурам гледзячы на яе праз тоўстае шкло ачкоў у чорнай аправе.

— Слушай, а с кем ты тут?

— Я — ни с кем. Сама по себе, — вымавіла яна, аглядаючыся. Херша побач не было. Пасьля таго, як ён прывёў яе сюды, ён хутка згубіў да яе цікавасьць. Калі ён прадставіў яе, назваўшы яе сапраўднае імя, адбылася няёмкая паўза, а потым усе захлопалі. Быццам бы яна зрабіла нешта надзвычайнае, захаваўшы сваё уласнае імя, даннае ёй ад народжаньня. — А может, всё-таки, Рая? — пацікавіўся нехта. — Прямо не знаю, как это имя можно изменить, — паціснула плячыма тонкая высокая дзяўчына на абцасах з высокім конскім хвостом да сярэдзіны лапатак. — Никак. Малады хлапец з чорнымі курчавымі валасамі паглядзеў на яе спачувальна.

— Так же, как и твои кудри, Мишка. Херш рассмьяётся, і хлопнуў яго па плячы. — Какой ты Мишка. Ты же Моше. Вот и называйся Моисеем. Прямо так вот приходишь в аудиторию, и представляешься студентам: «Здравствуйте, я — Моисей Львович Роттенкопф». — Я — Ротенков, — пакрыўджанна вымавіў хлапец.

— Ну да, ну да. Херш скрывіўся. Усе рагаталі, як звар’яцелыя.

А потым з кухні выйшаў гэты, невысокі, потны чалавек, плоха стрыжаны, нейкі нязграбны. Яна здзівілася — ён зусім ня ўпісваўся, як кажуць. Выглядаў чужым сярод сваіх, і сваім сярод чужых. Было неяк дзіўна бачыць яго побач з залатой моладзю і пасьпяховымі, ідэальна адпрасаванымі савецкімі кар’ерыстамі, якія з захапленьнем пазіралі на яго. Яна стаяла крыху збоч, і ён холадна сьлізгануў па ёй позіркам. Ад яго позірка ёй стала непрыемна, быццам бы да яе датыкнулася нечая потная рука.

А потым прайшоў, і сеў на стул перад усімі. Кампанія расселася вакол яго ў кружок. Нехта заняў месцы ля сьценаў на канапах, нехта — на стульях і крэслах бліжэй. Нехта — прама на падлозе. — Билетов не хватило, — пажартаваў Майсей-Міхаіл, павярнуўшыся да яе. Ён адзіны тут ёй больш-менш падабаўся. Было бачна, што гэта не блага хлапец. Просты, шчыры. — Я — аспирант. Учусь в медицинском. Готовлюсь писать кандидатскую, — вымавіў ён крыху зьбянтэжана, стоячы ля яе пляча. Яна была амаль зь яго ростам. Яе чорныя доўгія валасы краналі яго руку, і яна ўбрала іх.

— Не стоит, — ціха вымавіў ён. — Они как шёлк. Яна пачырванела. У гэты момант чалавек пракашляўся, і ўдарыў па струнах гітары.

Ён пеў доўга, з надрывам, і ўсе падпявалі, громка, у поўны голас. Валасы сьпявака сталі мокрымі, прыліплі да ілбу. Голас яго быў нейкі ірваны, гнусавы, словы ў песнях каравыя, з “простанароднымі” канчаткамі, нібы пеў грузчык Вася зь яе магазіна, прапусьціўшы перад гэтам паўлітра без закускі.

Яна рабіла выгляд, што слухае, што ёй цікава. Аглядалася вакол. Усё было на яе пляваць. Ніякіх знаёмстваў не атрымоўвалася. Ніхто ні аб чым не размаўляў, ні абмяркоўваў нічога, не распаўядаў, толькі пілі ды курылі, нават не выходзячы вонкі. А потым кампанія стала зусім гарачай, хлопцы і

дзяўчаты сталі абменьвацца позіркамі, парачкі адбдымаліся, нехта цалаваўся ў кутку. Некаторыя нават знікалі. Кватэра была вялікай, і ёй чулася, што за сьцяной рыпіць ложка. Херш неяк хутка напіўся, і сядзеў на падлозе ля ног сьпявака з баранімі вачыма. Улучыўшы момант, яна слізганула ў калідор, і ўжо хацела сыйсьці, як ён дагнаў яе, і схпіў за руку.

— А ну стой. Ты куда, красавіца? Мышонок. Проскользнула, и думала, я не замечу?

Вечер только начинается! – п’янавата вымавіў ён, і паспрабаваў прыцягнуць яе да сябе.

— Извините, мне пора идти, — вымавіла яна суха. Голас яе дрыжэў, поўны сьлязамі.

— Как идти? – раззлаваўся ён. – А ты знаешь, сколько я за билет заплатил? За тебя? Вообще-то, он пятьдесят рублей стоит. Ты мне их вернёшь, или отработаешь? Ён крыва ўсьміхнуўся, трымаючы яе за запястье.

— Верну, — ціха вымавіла яна. – Прямо сейчас. Вот. Дастала з кашалька купюру – сторублёўку, і працягнула яму. – Сдачи не нужно. Считайте, что я купила билет и вам, Григорий. З гэтымі словамі яна разьвярнула, і выйшла на лесьвіцу. Херш стаяў з купюрай у руцэ, тупа гледзячы ёй у сьлед, намагаючыся зразумець, а потым сунуў грошы ў кішэню. – Дурочка какая-то, — вымавіў услых, быццам бы звяртаючыся да астатніх, але яго ніхто ня чуў.

Яна пехам йшла дамоў па начному гораду. У яе кішэні заставалася пара рублёў, але гэтага б не хапіла на таксі. Ёй было і агідна, і адначасова яна адчувала палёгку. Грошаў ёй было чамусьці не шкада. Яна нават радавалася, што заплаціла і за сябе, і за гэтага надзьмутага нахабнага таварыша, які глядзеў на яе, разявіўшы зяпу, калі яна дастала купюру. Нічога, зарплата ўжо пасьлязаўтра. І ў яе ёсць яшчэ крупа, і бульба. І морква. Дзьве. Яна не прападзе. І яшчэ суседка прынесла ёй яблыкаў. Яна павесялела. І бутэлька расьліннага алею! Дык гэта месяц можна жыць! І нават чай ёсць. І ён прыедзе хутка. Ужо ў аўторак. А цяпер — серада. Яна дачакаецца. Яна так сумуе. З гэтымі радаснымі думкамі яна прыйшла дамоў, і лягла спаць. Раніцой устала, памылася, як звычайна, ледзь цёплай вадой, нагрэтай зь вечара, якая хутка астывала, апранула свой улюбёны швэдар і спадніцу, запляла касу, брызнула духамі з выявай бэзу, і пайшла па залітым восеньскім сонцам вуліцам. На яе здзіўленьне, ля магазіна яе чакаў Грыгорый.

— Я хочу извиниться. За вчерашнее, — суха вымавіў ён. – Вот, возьми. Ён працягнуў ёй купюру.

— Нет, спасибо. Это за концерт. И я хочу, чтобы мы забыли о нём. И друг о друге, — спакойна вымавіла яна, узьнімаючыся на ганак.

— Рахиль, постой, — выкрыкнуў ён разгублена. – Рая! Ён схпіў яе за руку. – Я – Рахиль. Я не мяняю ні душу, ні імёны, — спакойна вымавіла яна, праходзячы ў дзьверы.

— Каханы, чаму яны такія благія? – яна ціха плакала, утыкнуўшыся ў яго плячо. Ён абдымаў яе, прытуляючы да сябе, гладзіў па валасах.

— Яны не благія. Яны – сучасныя, сонейка, — вымавіў ён, цалуючы яе макушку. – Проста яны ня ведаюць, як жыць. Яны нічога ня ведаюць. Ня памятаюць. Бацькі ім не распаўядаюць. Сувязь пакаленьняў перарвалася. Пра дзядоў маўчаць. Многія ж былі арыштаваныя, расстраляныя, загінулі ў ямах, не вярнуліся з лягероў. Яны цяпер – дзеці і ўнукі здраднікаў. Бо калі ты не вярнуўся з Аўшвіцу – ты здраднік. Дакажы, што твае косткі попелам рассыпаліся па польскім і нямецкім палям.

Ніхто нічога не дакажа. А кляймо перакрое ўсё. Праца, вучоба, кар’ера – аб усім прыйдзеца забыць.

Нават рэльсы класыці ня возьмуць. Ён пагладзіў яе па сьпіне. Зусім худзенькая.

— А што ты ела, каханая? Я ж табе грошы пакінуў. Чаму ты яшчэ празрысьцей, чым была? – запытаў ён, аглядаючы яе.

— Я згубіла грошы, — вымавіла яна ціха. Ён глядзеў на яе, ссунуўшы бровы.

— Я заплаціла іх. За канцэрт заплаціла. Я іх аддала гэтаму Грыгорыю, студэнту, які мяне туды запрасіў. Білет стоіў 50 рублёў, але ... я не магла ўзяць здачу. Я хутка сышла. Мне не падабалася, дужа. Яны ўсе нейкія ... брудныя, — раптам вымавіла яна, і заплакала.

— І ты сышла, і ён цябе не дагнаў, грошы не вярнуў, дамоў не праводзіў? — падытожыў ён.

— Я яму адмовіла. Я думала, ён па-сяброўску. А ён — не. Ён сказаў — я павінна адплаціць. Разьлічыцца зь ім. Яна замаўчала. — І я разьлічылася. Грашыма.

Ён кіўнуў. Кроў закіпала ў ім, узьнімалася да горла. Здаецца, ён зараз захлінецца ёю.

— Гэта блага, што я патраціла грошы? — запытала яна яго напалохана. — Я не павінна была? Я ня думала, ён сказаў — канцэрт. Што там будучь вядомыя людзі, выкладчыкі, тэатралы. Яго бацькі, сябры. Я ня ведаю, чаго пайшла. Мне хацелася, каб ты ганарыўся мною. Раптам яна заціхла.

— Я і так ганаруся табой, любая. І грошаў мне не шкада. Ён пагладзіў яе па валасах. — Проста ты наіўная, як дзіця. Так бывае. Добра, што гэты ўрок каштаваў табе толькі грошы. Гэта мелач. Я табе дам яшчэ. Пайшлі, купім прадуктаў. Што ў цябе ёсьць? — запытаў ён яе строга.

— Бульба. Алей. Грэчка. Яна замаўчала. — Зразумела. Ён узяў яе за руку. — Пайшлі.

Вярталіся дамоў яны ўжо позна. Цямнела рана, і восеньскі вечар хутка перайшоў у глухую ноч. Ён нёс поўныя пакеты, і яна — маленькую сумачку-сетку. Дапамагала. Праходзячы падваротню, ён заўважаў, як да іх хіснуўся чыйсьці цёмны цень. Чалавек ў сьветлым паліто з доўгімі краямі, забрызганымі бруднай вадой, стаяў перад імі, хістаючыся.

— Борис Михайлович! Какая встреча! — раптам вымавіў ён, шырока ўсьміхнуўшыся. Яго твар нагадваў твар міма, перапэцканы мукой, такі ён быў бледны. — И ты, красавица. Подцепила старика? Ну, это вы, провинциалки, быстро умеете. Вон, уже пакеты тебе носит. Деньги он тебе дал? Ён засьмяяўся.

— Ты что себе позволяешь? — вымавіў ён, апускаючы пакеты на зямлю. — Борух, не нужно, — вымавіла яна, крапаючы яго руку.

Іх скруцілі хутка, ён не паспеў нават і замахнуцца. Некалькі чалавек у штацкім кінуліся да іх з падваротні. — До выяснения, девушка. До выяснения, — пачула яна голас невысокага, каржакаватага чалавека зь бязьлікім, неразьлічымым у цемры тварам.

Ён вярнуўся праз тыдзень. Усе гэтыя дні яна хадзіла, як цень. Нічога вакол ня бачыла, нічога яе не цікавіла. Сьвет расплываўся, як у мутным шкле. Яна нават схадзіла ва ўніверсітэт, але там на яе паглядзелі неяк дзіўна. Размаўляць не жадалі. — Тут такой больше не работает, — нарэшце вымавіў швейцар, агледзеўшыся. — Шла бы ты, девочка, домой. — Я сам — Авраам, а не Абрам. Исаакович. Только ты иди. Иди, девочка. Не ищи его. И не стой тут. Я не хочу проблем. Ён адварнуўся, гледзячы ў сьцену з партрэтаў Леніна, і яна пайшла прэч.

У яго кватэру яна йсці баялася, але ўсё ж пайшла. Дзьверы былі запячатаныя, і спрасіць штосьці было няма ў каго. Яна пайшла дамоў, і стала чакаць. Так прайшоў тыдзень, і сьвет стаў здавацца ёй сном. Ён пастучаў у дзьверы раніцой, калі яна яшчэ спала. Яна лягла позна, апоўначы. Ён жа прыйшоў каля шасьці гадзінаў. Яна спачатку не магла зразумець, хто гэта стучыцца ў такую рань. А потым, калі ўбачыла яго, застыла ў жаху. Яго вока было заплыўшае, закрытае валасамі, вусны рассечаныя. Рана ўжо амаль зацягнулася, але ж была заўважнай. Пальцы на руках забінтаваныя. — Гэта нічога, — ціха вымавіў ён. — Нічога. Ужо ня страшна. Яны мяне адпусьцілі. Сказалі йсці, куды хачу. Я нічога не падпісаў. Ніякіх папераў. Дык вось, за гэта. Ён узняў руку. Яна прыціснула яго пальцы да вуснаў.

О, якая ўлада ў яго руках! Яна ня можа не скарыцца ёй.

Ён нахінаецца, і яго вусны злучаюцца зь яе вуснамі. Яе вейкі ўздрыгваюць пад яго позіркам. Яго вусны прыціскаюцца да яе вуснаў, убіраючы яе дыханьне, рукі ахопліваюць яе цела, прыцягваючы да сябе. Яе маленькія саскі дакранаюцца да яго далоняў. Ён баіцца іх спалохаць, як птушак. Яго далоні лашчаць яе цела, вусны кранаюць грудзі. Пальцы раскрываюць яе — асьцярожна, мякка — каб валодаць ёю.

Яго дакрананьні мяккія, каб ёй не было балюча ад полымя яго жарсьці, якое ліецца з кожнай поры яго цела. Ён гаворыць зь ёй мовай вуснаў і рук, прытуляючы яе, прымаючы, прыцягваючы, асьцярожна ўзьнімае, і апускае на ложак, і сам апускаецца побач.

Ён цяпер не Барух — ён Бог для яе, якому яна аддаецца, закрываючы вочы, бо адмовіць яму цяпер — блюзнерства.

Яго плоць раскрывае яе плоць, разсоўвае, разрывае покрывы.

Ён праходзіць на месца, належачае яму, і яднаньне адбываецца. Іх душы зьліваюцца, як і іх целы, каб цяпер заставацца разам назаўсёды.

Яе ціхі ўскрык — выбух, які прабівае цвёрдзь сусьвету, адкуль на яго ліецца Яго сьвятло. Гэтае сьвятло запаўняе яго ўсяго, збіраецца ў ім цяжкімі ртутнымі кроплямі залатога семені, якое выліваецца ў яе з такой моцай і так доўга, што ён губляе лік часу ад асалоды. Яна прымае яго, ціха, уладна, паглынаючы ўсё, што Ён ёй даў.

Вехаадам яда эт-Хава і што.

Але цяпер ён — болей чым Адам. Ён Бог для яе, і ў ёй, разумее ён, ахопліваючы яе, прыціскаючыся да яе ўлоньня тварам, цалуючы яе мяккую скуру. Ён ня ведае, ці задаволіў яе, і што яна выклікае ў ім. Гэта адно каханьне, суцэльнае, непадзельнае, як цэльны выпячаны хлеб, якому болей ня стаць мукой, бо ён пераўтварыўся ў новае, і чыстае, як вада, якая напойвае вусны. Ён ня ведае, ці ён задаволены, бо даўно выйшаў зь цела, і немагчыма задаволіць яго душу, бо яна паглынае бязмежна, і вылівае, радуецца кожнай іскры яе подыха, і кроплі яе прыняцьця. Ён прыціскае яе да сябе, і яна як дзіця сьпіць у яго руках, якія адчуваюць паўнагу, якую нельга назваць задавальненьнем. Бо задавальненьне — сьмерць. Яно мае пачатак, і канец. Ён жа цяпер трымае ў руках Жыцьцё, і яно — бясконцае.

Яе вейкі ціха кранаюць яго плячо. Яны ляжаць, абняўшыся. Яго плоць вызвалена, прыціскаецца да яе ўлоньня. Яна поўная ім, а ён поўны ёю, і яны поўныя разам. Бясконцасьць накрывае іх, як коўдра, пад якой яе ўтульна накрывае яго рука.

— Мы зьедзем, каханая, — кажа ён. — З'едзем адсюль. Мне падпісалі выезд. Яны самі прапанавалі мне. І сказалі, што я магу забраць цябе. За мной даўно сачылі. Хацеў бы сказаць, што ў іх ёсьць нешта чалавечае, але ж — не, не магу. Проста яны нас баяцца, любая, — раптам вымавіў ён, шырока ўсьміхаючыся, і гromка зарагатаў.

— Разумееш, гэтая бясчалавечная машына баіцца цябе, і мяне! Дзіця, і старога дурня, інваліда, кантужанага, які ня сьпіць па некалькі начэй запар. Дурня, зьвіхнуўшага на старых мовах, мёрцвых кнігах, якія ўжо і так ніхто ня памятае. Яны забілі ўсё, і ўсіх, і цяпер яны баяцца костак. А ведаеш, чаму? Таму што косткі — памяць. Кажу табе, як архіёлаг. Той, хто знайшоў косткі, знайшоў сьведкаў. Яны не маўчаць. О, яны гавораць шмат. Напрыклад, мае раскажуць гісторыю маёй паламанай нагі — у семнаццаць год, гісторыю маіх паламаных пальцаў — у сорок шесть. А твае раскажуць, што ты была прыгожая, як анёл. Як багіня. Бо ні ў воднага шкелету ня будзе такога дасканаллага чэрапу, такіх стройных і тонкіх рук і ног, такіх ідэальных сыцёгнаў і грудзей. Ты заўсёды будзеш прыгожай, любая. Ён нахінуўся, цалуючы яе.

— Яны пазбавілі мяне працы. Кватэры. Я там болей не прапісаны. Мае рэчы цяпер прадаюцца за бясцэнак — я сказаў, каб гэта зрабілі хутка. Папрасіў чалавека — барыгу. Ён крыва ўсьміхнуўся. Няведаю, наколькі хопіць гэтых грошаў. А грошы трэба. Паперы яны падпісалі, але з візай

марудзяць. На пражыць у мяне ёсць колькісь. Рублёў дзэвесьце з сабой, яшчэ пара тысячаў на кніжцы. Аднак каб выехаць, трэба вялікія грошы. А іх трэба сабраць. Тут мы не застанемся. Здымем кватэру. Мне дапамогуць – тыя, каму няма чаго губляць. Ёсць сярод нас і такія, каханая. Піцер – горад вароў, — раптам вымавіў ён, скрывіўшыся.

Яны будуць толькі рады, што я зваліўся так нізка. Але – нічога. Сярод вароў ёсць людзі, лепшыя за тых, што ты бачыла на кватэрніку. Яны хаця б ня хлусяць. І ўмеюць памятаць. Аднапалчанін мне вызваўся памоч, інвалід. Я яму дапамагаў, як мог. І сям’і яго. Цяпер жа ён дапаможа нам. Ён пацалаваў яе.

— Нічога, каханы. Галоўнае, што мы разам, — вымавіла яна, прыціскаючыся да яго.

— А Грыгорый, каханы? Што зь ім? Пэўна, яго адпусьцілі, бо ў яго вядомая сям’я, — запытала яна, лежачы шчакой на яго грудзях.

— Адпусьцілі, каханая. Ён адразу ўсё падпісаў. І што ў іх тайная арганізацыя, і што яны змову ладзілі супраць дзяржавы. І што сіянісцкі клюб арганізавалі па заданьню сусьветнай буржуазіі. Ротшыльдаў. Ён пацалаваў яе. — Яго адпусьцілі. Нічога яму не зрабілі. Толькі ён цяпер не чалавек. Усё. Каханая, зь ім – усё. Але ж ня будзем пра гэта. Ён уздыхнуў.

Дні пацягнуліся, доўнія, самотныя. Яны жылі ў маленькай камнаце ў камуналцы, але там было цэнтральнае ацяпленьне, і гэта было ўжо добра. Ён цэлымі днямі чытаў – кнігі, якія вырашыў пакінуць. У асноўным – рэдкія слоўнікі, падручнікі. Хадзіў у бібліятэку, але там яму давалі ня шмат. Доступ да ўсіх сыпцэфондаў ён згубіў. Інфармацыйны голад быў цяжэй за голад фізічны, які ён добра памятаў яшчэ з ваенных і пасьяваенных часоў. І тады ён вырашыў пісаць. Пісаў пра Шоа, пра памяць. Пісаў у стол, днямі і начамі. Яна хадзіла на працу ў краму – яе не чапалі. Пэўна, сачылі, але ёй было ўсё роўна. За імі заўсёды сачылі, за іх сям’ёй, зразумела яна. Яе дзед быў равінам, падзікам. На старых могілках ён праводзіў набажэнствы. Ладзіў пахароны па іўдэйскаму чыну. І яго забілі. Ноччу, на могілках. Невядома, хто. І за што. Яна ўсё ўспомніла раптам. Памяць стала яснай, і балючай. І як маці, якая не размаўляла з дзяцінства, выкрыкнула на магіле: “Фатэр!” Гэта было першае, і апошняе, што яна ад яе чула.

Неяк прыехаў высокі, чарнявы мужчына. Худы, з адной рукой. Другая была пратэзам. Яго звалі Юсуф – яго аднапалчанін, ізноў. Быў на выставе ў Маскве, нейкая сельскагаспадарчая выстава рэспублік Каўказу. Патэлефанаваў яму на стары нумар, але так апынулася, што ў гэты момант у хаце прыбіралася суседка, і яна адказала, і дала новы адрас. Доўга слухаў, ківаў. Пахваліў яе – што ў хаце чыста, і яна прыгожая. Падзякваў за пачастунак: яна прыгатавала мясныя піражкі-каўдуны з курыцай, плоў з баранінай, боршч. Пра грошы ён не казаў, але ўсё было і так зразумела – жылі яны не як раней: працы не было, у дваіх на зарплату прадаўшчыцы, якой ёй не хапала адной.

А потым візу далі. Неяк нечакана хутка. І яны сталі зьбірацца. Папрадавалі ўсё, што можна. Нават слоўнікі. Набралася тысяча. З гэтай савецкай тысячай ім трэба было жыць у краіне, дзе сярэдняя зарплата састаўляла тысячу даляраў.

Ні працы, нічога. Праграма ж рэпатрыяцыі доўга ўключае свой непаваротлівы махавік.

І тады яна вырашыла. Проста, быццам бы адрэзала ад сябе нешта.

— Каханы, трэба прадаць Тору, — неяк вымавіла яна, спакойна, абыякава. — Я ведаю, яна каштуе вялікія грошы. Яна старая. Музейная рэч. Падумай, каму мы можам яе прадаць. Можа, добрым людзям. Можа, яны яе будуць чытаць. Яна сыціснула вусны.

Ён узняў на яе вочы. Яна маўчала. Ён маўчаў. А потым абняў яе, і стаў перад ёй на калені.

Кнігу купіў знаёмы габрэй-антыквар. Доўга разглядаў, качаў галавой. Нарэшце, вымавіў:

— Пяць тысяч даляраў. Болей не магу. Разумею, што рэч каштоўная. Але ж, прабачце. Адкуль ў беднага савецкага габрэя грошы?

— І тое праўда. Ён крыва ўсьміхнуўся.

У аэрапорт іх прыйшоў праважаць Юсуф. Ён затрымаўся дзеля іх – не паехаў. Жыў на з’ёмнай хаце побач. Яны моўчкі абняліся зь ім. Яна адчула холад яго жалезнай рукі.

— Вось, тут, мы сабралі. Юсуф працягнуў яму маленькі чамаданычк. Ён адкрыў: малітвенік, кніга, яшчэ адна. Усе старыя, але не такія, каб нельга было вывозіць. – Адкрый, — папрасіў Юсуф. Ён адкрыў. У кнізе ляжала, перавязаная вяроўкай, пачка грошаў. І так – у кожнай з трох.

— Тут некалькі тысячаў, — вымавіў ён. – Мы зьбіралі, як маглі. Увесь Піцер збіраў табе. Уся Масква. Перавялі мне таксама, колькі здолелі. А гэта ..., — ён замешкаўся. – Вось. Тут, толькі ў самалёце раскрыеш. Добра? Ён працягнуў яму пакет, абкручаны ў паперу. – Пачытаеш у дарозе. Ён усьміхнуўся. Пальцамі ён адчуў – мяккае цяпло скураной вопраткі, цісьненьне словаў.

Яго сэрца ўпала. Ён абняў Юсуфа, як не абдымаў бы і Бога. Бо Бог мог усё – а Юсуф зрабіў немагчымае.

У самалёце ён разарваў пакет, і яна ўскрыкнула. Кніга ляжала ціхенька, як кошка прыгрэўшыся, у яго на каленях. Ён накрываў яе, асьцярожна, далоньню. Яна зверху палажыла сваю руку.

Яна стаіць, і глядзіць на мора. Яе рукі трымаюць амфару, прыціскаючы яе да сябе. Ён – тут, зь ёй. Разам. У гэтай амфары, у гэтым попеле, у гэтым моры. Ён стаў афар, але душа яго ўзнялася ў агні. Цяпер Ён – Той, хто Ён ёсьць, і валодае сусьветамі. Хто – як Ён? Яна ціха плача. Дзеці не турбуюць яе. Яны ціхенька гавораць на кухне, ходзяць па дому. Трое дзяцей. І маленькая ўнучка. Эва. Яна падыходзіць, і кранае яе за юбку. Разам яны стаяць, і глядзяць удалечыню.

— Іўдэяў нельга паліць, — ціха кажа яна дзіцю, — але ён заўсёды быў агнём. Ён хацеў, каб яго спалілі. Каб далучыцца да тых, хто згарэў у Шоа. Бо ён ведае, ён ім патрэбны. Болей, чым камусьці іньшаму.

Яна закрывае вочы, і бачыць яго ля сьцяны плачу. Габрэі моляцца, па правілах, з тфілінам. Ён жа стаіць паводдаль, і вецер тузае яго непакрытую галаву. Яго вочы прыжмураныя, і ён усьміхаецца сонцу. Яна трымае яго за руку. Яе белы шаль ірве вецер, і край яго закрывае яму твар. Яна адводзіць яго рукой зь яго вачэй.

— Мама, мама, — чуе яна галасы. – Мамачка. Іма! Нехта кранае яе руку. – Бабуля! Яна ня чуе. Ён паварочваецца да яе, і яго вочы гараць радасьцю. – Вось бачыш, тут усё, як я табе казаў, — кажа ён ёй. – Глядзі! І яна бачыць – Сьвятло. І Яго Твар – у ім.

Lev

Бог акаляў яго. Ён быў усюды. Лісьце шумела яму аб богу, вецер дзьмуў словы яму ў вушы. Плэскаў хваляў у возеры, крыкі птушак над галавой, гоман натоўпу, і нават сонечнае сьвятло — само жыцьцё, якое вірвала вакол яго, магутна сьведчыла яму — Ён ёсьць!

Ён быў у буяньні фарбаў, у цішыні ночы і птушыных галасах на золку, у датыканьні рукі да шурпатай кары дрэва ці да цёплага камяню — ён быў усюды, і ўсім. Не было месца таго, дзе б яго не магло быць — у немаўля і старым, і нават у кульгавым рудым сабаку, які колерам так нагадваў восеньскае лісьце, ён усюды з’яўляўся, і адусюль гаварыў яму. Бо ён быў Словам. Чым болей ён намагаўся спазнаць Яго, каб пранікнуць у Яго рэальнасьць, каб распазнаць Бога, раскрыць яго, разлажыць на лягічныя часткі і растлумачыць Яго бязьмежнасьць сваёй абмежаванасьцю, уклаўшы Яго, як Эйнштэйн, у формулу Ўсяго, тым больш наяўным і жывым выступаў перад ім гэты абстрактны Бог па-за формулай, тым больш блізім і адчувальным, цялесным Ён рабіўся — і чым прасьцейшым, тым больш складаным і незразумелым, бо гэтую прастату зразумець было немагчыма. Ён проста Быў — эхайе — але даказаць гэтае быцьцё было нельга, як нельга было яму даказаць сваё жыцьцё сабе самому, бо ўсе доказы аўтаматычна рабіліся суб’ектыўнымі назіраньнямі, бо сябе назіраць звонку нельга, так, як і немагчыма звонку назіраць Бога, разумеў ён. Бог ня нешта ці нехта звонку. Гэта тое, што ўнутры цябе — вялікае, неабсяжнае, і простае, блізкае і зразумелае. Яго немагчыма

адмаўляць, і не пазнаць Яго не магчыма. Як толькі ты ўспамінаеш Яго, ён садзіцца перад табой, усьміхаецца, і глядзіць у вочы. У яго чорныя вочы, барада і валасы. Ён смуглы, і ў яго хітрая вусьмешка, і мудры позірк жыхара пустэльні. Яго плечы шырокія, ваўняная кашуля трашчыць на іх, і ён узьнімае кубак кавы, адпываючы — доўга, з густам, як чалавек, які прывык глядзець на зоркі. У яго вачах таньчыць агень пустэльні. — Што, усё пішаш? — усьміхаецца Ён. — Хочаш спазнаць мяне?

— Хачу, — ён ківае. — Ды вось як раз атрымаў заданьне — напісаць, што цябе няма.

— Напішы, — ківае Ён. — Доказ ад процілеглага. Чуў такое?

— Чуў, — усьміхаецца ён.

— Ну вось так і пачні. Што б было, калі б не было мяне. Сусьвету б не было. Не было б ні зямлі, ні неба, ні травы, ні зьвяроў, ні саду, ні Адаму.. раствары ўсё. Адкруці ўбок увесь сусьвет і зьнішчы яго ўва мне. І тое, што застанеца, тое і буду Я. Нічога. Айн. Таму — тут ты правы. Мяне няма. Застаецца толькі пустата, якая народзіць Усё. Вось гэтая пустата і Ёсьць Я. Тое, што існуе да нараджэньня, і застаецца існаваць пасля сьмерці. Бачыш, як усё проста — даказаць, што мяне няма? Я — Нічога. Чысты Айн. Ён ізноў усьміхаецца. Яго шырокія плечы гуляюць цягламі пад кашуляй, калі ён ставіць на стол пустую чашку.

— Бачу, — ён ківае. — Толькі гэта будзе дужа проста і каратка. А зь мяне патрабавалі пэўную колькасьць знакаў. І абазначылі кола тэмаў. Я павінны буду паказаць узьнікненьне паняцця аб Богу ў гісторыі — ад шаманскіх культаў і туземных багоў да багоў Старажытнага сьвету: Шумеру, Вавілону, антычнасьці, Рыму, і гэтак далей, да ўзьнікненьня хрысьціянства і іншых рэлігій. Пра паходжаньне культу Яхвэ і фармаваньне вобразу Хрыста як адбітка Асірысу і Дыёнісу — ахвярных багоў пладароддзя. Сыцісла, але дасканалая — гэтая ня простая агітка. Гэта будзе сур'ёзнае навуковае дасьледваньне. Ён крыва ўсьміхаецца. Бог ківае.

— Пішы. І сапраўды, нікога з гэтых багоў не было. Таму ты ня схлусіш супраціў праўды. Разбуры аднаго за адным усіх ідалаў, і пакінь мяне — Адзінага. Такога, які я ёсьць. Бог зьнікае ў цыгарэтным дыму, і ён піша, піша і піша, адкладаючы ў бок ліст за лістом паперы. Бо яго руку натхняе сам Бог, з задавальненьнем дапамагаючы яму руйнаваць усіх ідалаў сусьвету. Нарэшце, усё зьнікае. Апошнімі зьнікаюць у цень Мухамад, і вялікая статуя Будды. Ісус аддзяляецца ад крыжа. Толькі Ён застаецца — Эхад, Эхайе, Адзіны, Імя невымоўнае. — Я — Нішто, — ціха кажа Ён. Ён ківае. — Я ведаю цябе, Госпадзі. Ведаю, Аданай. Ты — Айн, імя невымоўнае. Ты — нішто, адзінае, што толькі ёсьць. Адкідваецца на стале. Устае. Выцірае лоб. Глухая ноч стучыцца лапай у вокны. Ён дакурвае цыгарэту, глядзячы ў фортку, гадаючы на імкнучыся за ноччу золак. Што прынясе золак? Ён ня ведае. Пэўна, у гэтым і заключаецца Бог — у Няведаньні, якое даражэй за веды, бо мае ў сабе семя ўсяго — і самага цудоўнага таксама.

— Мы возрождаем религию.

— Вы возрождаете культ! Ён амаль задыхнуўся, вымавіўшы, як выбухнуўшы словы.

— Лев, не нужно! — ціха ўскрыкнула яна. — Молчи. Ён узяў да яе руку. Суразмоўца глядзеў на яго пра шчыліны вачэй зь нехаванай нянавісьцю. — Жыд пракляты, — прачытаў ён у яго вачах. — Жыд, і камуніст. Ён ужо чуў гэта за сьпіной — ад такіх, падобных. Голеных пад бокс і з доўгімі бародамі, у нарачыта простых карычневых кашулях і падцяжках, ці ў галыштуках і піньжаках — ня істотна. Яны ўсе былі аднолькавыя, іх спазнаеш па вачах: пустых, халодных, поўных нянавісьці да яго, і такіх, як ён. Хто займае пасады ў кабінетах, мае ўладу. Цяпер прыйшоў час перадаць яе. Толькі — каму? Гэтым? Ён крыва ўсьміхнуўся. — Здаецца, за сацыялізмам хутка рушыць яго скажоны брат-блізнец, нацыянал-сацыялізм, Каін, брат Хэвеля, забіваючы яго з цынічнай вусьмешкай вар'ята, ведаючага, што робіць. Усе дасягненьні мінулых часоў — марнасьць, якая пераўтварылася ў подых, і сышла. Сучаснае ж глядзіць на яго праз журнальны столік з крывой гримасай — радасьці, задавальненьня, і страху. Яшчэ трымаецца, але ўжо не баіцца.

— Много вас, — нарэшце вымаўляе чалавек. — Ну, ничего. Мы от вас Родину почистим. Да восстанет Русь православная! Русь великая, от моря и до моря, всем вам, жидам на погибель. Вы Бога нашего распяли, над страной надругались. Зря вас Гитлер не добил. Повылазили, как черви после дождя.

Яна гэтага ня чуе. Яна ў прыёмнай, пайшла гатаваць каву. Ён адаслаў яе, і цяпер слухае чалавека насупраць. І паступова разумее: перад ім — не чалавек. Форма губляе контуры, расплываецца, зьнікае ў цемры, якая насоўваецца на іх з-за аксамітных парцераў. За вакном хутка надыходзіць восеньскі вечар. Гучна крычаць галкі на дрэвах. — Як мы апынуліся тут? Як гэта магло адбыцца? — запытвае ён сам сябе. Выцірае рукой лоб. — Чалавек ужо сышоў. Ён успамінае ...

Колькі намаганьняў яму каштавала аднавіць гэты помнік. Яна прасіла. Маленькую стэлу, якую паставіў нехта пасля вайны, хутка зьнішчылі. Ці, дакладней, яна зьнікла. — Знатъ не знаю, ведать не ведаю — паціскаў плячыма прадстаўнік камунальнае службы. — Только была пліта — и нет. Может, кто на памятник увёз... і махнуў рукой у бок могілак. Тыя могілкі былі за агароджай, а гэтыя — проста яма. Яма, дзе жыдоў пастрэлілі. Яна прасіла яго — помнік тут паставіць. Тут ляжаць жydы, непрыкрытыя — ні помнікам, ні кветкамі, ні словам. Ляжыць яе маці.

Яна паказала яму. Папрасіла. Ён успамінае. Сэрца сьціскае ізноў. Час. Час ужо ісьці дамоў.

Ранак выдаўся ясны і звонкі — крыху марозны: лісце схпіла інеем, але неба было чыстым, і абяцала сонечны дзень. Касья прамені перарэзалі цемру штораў, кранулі шчаку, і ён адкрыў вочы. Ён спаў зусім ня шмат, але прачнуўся бадзёрым. Добры настрой узмацняла кіпа лістоў на сталe, напісаная за ноч. Ён працаваў плённа — скуруў пачку цыгарэтаў, і апошняя зь іх глядзела на яго па-сіроцку з-пад чырвона-карычневай абёрткі. Адкінуўшы бялоткае пакрывала ложку, ён абліўся вадой зь вядра ў ваннай, у якой не было вады, выцер валасы, падраўняў бараду, накінуў халат на голае цела, і заварыў у чайніку крэпкага чорнага чаю. Наразаючы хлеб, пазірнуў у вакно — сонца пяшчотна лашчыла неба тонкімі прамянямі-пальцамі. — Намалываць бы! — падумаў ён: крохкае, дрыготкае сьвятло, нібы зь іншага сьвету, які кранае гэты толькі раніцой.

Прыгожы горад. Чысты, вялікі, новы. І — стары. Старажытны. Тут і неба было старое, і паветра, і залатое восеньскае сьвятло. Як было сто, дзвесце, пяцьсот, тысячу год таму. Тысячу год таму тут быў цэлы горад. Ленінграду не было, Масквы не было, але ж былі і Ноўгарад, і Пскоў. І тут, на гэтым месцы, буяў гандлёвы горад, квітнелі рамёствы, жылі людзі. І якія б навалы не каціліся па гэтай зямлі, колькі разоў не руйнавалі яго сьцены, людзі ізноў і зноў вярталіся сюды. Страшэнна зьнішчаны ў часы вайны, да гарэлых чарапкоў чорных трубаў, горад быў адноўлены, праложаны прамыя вуліцы, шырокія праспекты, уздоўж якіх у неба ўзняліся высокія мармуровыя будынкi з калёнамі. Горад стаў прыгожым, адстроеным, новым — але ня страціў сваю старую душу. І асабліва яна адчувалася тут, у прадмесьці, дзе ён спыніўся ў самым цэнтры — Траецкім. Старыя дамкі, драўляныя тратуары, туалет на двары і ванна бяз вады. Але тут заставаўся гэты асаблівы дух, дух старога, сапраўднага, такога незнаёмага, і знаёмага яму. Быццам бы ён тут ужо жыў. Быццам бы нарадзіўся калісьці. Горад вабіў яго, тут хацелася расправіць грудзі, выпраміць плечы. Ён быў маладым, і нейкім чыстым. Тут усё можна пачаць нанова, раптам прыйшла яму на вум думка.

Ён выйшаў на вуліцу, калі сонца ўжо амаль узнялася, і доўгія цені ад залатой і чырвонай лістоты лажыліся пад ногі. Лёд на лужах хутка пачаў таяць. — Яшчэ кастрычнік! — сцешыў сябе ён. — Яшчэ будзе цяпло. Шырокім крокам ён бадзёра зашагаў у рэдакцыю, якая месцілася ў старым, дзівам захаваўшымся будынку, таўстыя сьцены якога і вузкія вакенцы нагадвалі кляштар. Тут многа такіх было — сьцены, сьцены — белыя, магутныя. Сьцены, якія памяталі стагоддзі — князёў, рыцараў, магнатаў — розных. Гісторыя гэтай краіны была стракатая. Яго гэта захапляла, здавалася рамантычным. З гэтымі думкамі, поўны ўзынёслага настрою, ён узышоў на круты высокі ганак, і пацягнуў за калёца цяжкія дзверы. Будынак сустрэў яго прахалодай — і вузкімі, кручастымі калідорамі, за якія, здаецца можна было зачапіцца плячом. Ён хутка ішоў па іх, кранаючы сьцены на паваротах крысом плашчу, пакуль не спыніўся ў тупіку перад дзверыма. Пацягнуў, і адкрыў іх. Высокае вакно амаль дасягала столі. Бялоткія шторы калыхаліся ад паветра, якое пранікала ў пакой

праз прыадчыненую фортку. У пакоі ціха патрэскала печка, і было цёпла. Нават жаркавата. Таму, пэўна, яна і адкрыла вакно. Яна. Ён замёр, і словы неяк згубіліся, замёрлі на яго вуснах. Бо перад ім за маленькім столікам з машынкай сядзела каралева. Та самая панна са старажытных казак, якія ён чытаў, і аб якіх марыў у дзяцінстве. Дзева з паданняў старой, імшэлай зямлі, высокія шэрыя сьцены замкаў якой пагрозна ўзвышаліся на зялёных пагорках сярод збожжавага мора. Прыгажуня ўзняла на яго твар, які асьвятліла прывабная вусьмешка, і ціха вымавіла:

— Добрага ранку! Чым я магу дапамагчы?

— Усім, — хацелася вымавіць яму. — Вы ўжо дапамаглі мне ўсім — бо вы ажывілі мяне. Праз вас я нібыта прачнуўся да жыцця. Я спаў, і бачыў вас у сьне. А цяпер адкрыў вочы — і бачу вас наяве. Але ён не сказаў нічога з гэтага. Ён проста стаяў, і глядзеў на яе. А яна — на яго, і ўсьміхалася. Яе чорныя валасы таўстой змяістай касой былі ўложаны каронай вакол галавы, абрамляючы вузкі белы твар, доўгая шыя выглядала з адкрытага каўнеру аксамітнага цёмна-блакітнага плацця ў колер марской хвалі, з пышнымі рукавамі, упрыгожанага цёмна барвовымі бутонамі ружаў на маленькіх дзявочых грудзях. Яна была незвычайна тонкай, незвычайна празрыстай — як шкло, чыста вымытае, за якім была бачная яе душа — гарашчае сьвятло, трапяткі вагеньчык, усплёскаючы, нібы крыламі, які асьвятляў яе вочы.

Яе тонкія пальцы яшчэ марудзілі на клавішах машынкі.

— Вы секретарь? — ціха запытаў ён.

— Я — перакладчык. Яна ўсьміхнулася. — Я рэдакую рукапісы, і перакладаю іх на беларускую мову. Гэта беларускамоўнае выданьне. Але мы бярем усіх аўтараў. Мы нікому не адказваем, проста трэба будзе пачакаць пераклад. Я працую хутка, не хвалюцца. Яна ўсьміхнулася. — Як раз скончваю заданьне, і праз пяць хвілін буду вольная.

— Я подожду. Не буду вас отвлекать, — вымавіў ён, застаючыся стаяць ля дзьверэй.

— Вы прысядзьце, — вымавіла яна, паказваючы рукой на драўляны просты стул ля сьцяны. — При дамах не сажусь, — ціха вымавіў ён, застаючыся стаяць.

— Сядзьце, калі ласка. Вы дужа высокі. Яна ціха ўсьміхнулася. — А я не люблю размаўляць, гледзячы зьнізу ў гару. Я хачу бачыць — вочы ў вочы.

— Желание леди — закон. Ён апусьціўся на стул насупраць.

— Вы прыехалі здалёк? — запытала яна.

— Да, можно и так сказать. Ён усміхнуўся. — Из Ленинграда. Из города-героя Ленинграда, — вымавіў. Яны замаўчалі. На імгненне паўза стала няёмкай.

— Минск ня горад-герой, — ціха вымавіла яна.

— Ему обязательно дадут это звание, — вымавіў ён нечакана гарача. Яму хацелася ўпэўніць, парадаваць яе. Хоць нечым. Хоць абяцаньнем немагчымага.

Яна пакачала галавой. — Мы былі ў акупацыі. Я сумняваюся, што калісьці нам дадуч гэтае званьне. Але яно, сапраўды, і ня трэба. Галоўнае, што мы жывыя. Што мы — тут, і горад гэты тут, і тут болей няма іх. Яна замаўчала. Ён маўчаў.

— А вы их помните? — нечакана вымавіў ён. — Простите, но вы так молоды... Вы, наверное, родились после войны. Но ваши родители... Вы пострадали в войну? Ваша семья?

Ён ужо шкадаваў, што запытаў чамусьці. Можа, таму, што яму нечакана захацелася пагаварыць пра вайну. І менавіта тут, менавіта зь ёю. Яму хацелася размаўляць зь ёю. Усё жыццё, — зразумеў ён. Яна была яму патрэбная — як вада, як хлеб. Як гэтае паветра, якім ён дыхаў. Яна была восеньню.

Ціхай восеньню з прахалоднымі вачыма ў колер блакітнага неба, і валасамі, чорнымі, як ноч. Яму захацелася пагладзіць іх рукой.

Нібы прачытаўшы яго думку, яна кранула касу. Паправіла.

— Я памятаю, — ціха вымавіла яна, крыху задумліва. — Мне 28 год. Я нарадзілася ў трыццаць сёмым. Калі пачалася вайна, я ўжо разумела шмат. І я памятаю. Усё. Яна замаўчала.

— Я была ў гета, — ціха вымавіла яна, узняўшы на яго вочы.

— А я – блокаднік, — адказаў ён. — Когда пачалася война, мне было пятнаццаць.

— Вы не разумеце. Я была ў гета. Яна замаўчала.

— А что это? – запытаў ён. Пытаньне неяк сарвалася зь яго вуснаў між волі. Ён сапраўдны ня ведаў.

— Гэта – калі цябе забіваюць. Яна апусьціла вочы, і потым узняла на яго – поўныя сьлёзаў.

— Нас сагналі туды з усяго гораду. Мы знаходзіліся за дротам. Нас ахоўвалі. Не было ежы, не было дроваў. Нічога. Маці шыла, а бацька быў на фронце.

— Как загнали? Мирное население? За что? Ён не разумеў.

— Мы не былі мірнае насельніцтва. Мы былі ворагі. Габрэі, — далала яна ціха. — Яны далі нам усім жоўтыя зоркі. Маці прышывала іх на машынцы, каб было прыгожа. Акуратна. Роўна. На ўсе адзеньне. Бо мы – юдэ. Мы ня ведалі. Мы тады нічога ня ведалі. Мы думалі, што проста будзем жыць цяпер тут. Усе разам. Як і было раней. Габрэяў часта сялілі ў гета, і мы прызвычаліся. Нейка нават наладзілі жыцьцё. Але мы ня ведалі, што нас будуць забіваць.

— В смысле? – ён узняў на яе вочы. — Как это? За что? За связи с подпольем? За сопротивление?

— За тое, што мы — габрэі, — цярпліва растлумачыла яна яму, як дзіця.

— Яны забіралі ўсіх, і вывозілі. І растрэльвалі – у ямах. Спачатку яны забіралі партыямі, а потым – усіх. Я не паехала. Я застался. Сама ня памятаю, як. Я быццам бы паснула. І мяне забылі. Маці ня стала шукаць мяне. Яна пайшла адна. Калі я праснулася, на ложку, ля сыяны, пад коўдрай, яе ўжо не было. Мяне забылі, і я засталася.

А потым мяне забрала жанчына. Яна таксама засталася. Яе не заўважылі. І мы ноччу выйшлі адтуль. Я плакала, і яна мяне пачула. Цёця Фая. Яна памёрла амаль адразу пасля вайны. Мяне выгадалі ў дзіцячым доме, але там было ня блага. Я была ўжо дарослай, і вось, вывучылася на машынцы. І мовы – я заўсёды добра ведала. Я ведаю польскую, беларускую, ідыш. І яшчэ старую, на якой моляцца. Крышачку. Толькі чытаць. Калі я жыла зь цёцяй Фаяй, быў адзін дзядуля, ён чытаў мне адну старую кнігу, і я пісала ў сшытку рускімі буквамі. Каб не забыцца. Каб нічога не забыць. Гэта папіна кніга.

— А ... ваш отец? Что с ним? – запытаў ён глуха.

— Ён загінуў, — проста вымавіла яна. — Я ня ведаю, дзе ён. Ён не прыйшоў з вайны дамоў, і пахаронкі на яго не было. Няма куды было яе прысылаць. Няма каму было яе атрымоўваць. Яна замаўчала.

Ён адкінуў валасы з ілбу рукой. Чорныя, як смала, яны здаецца апалілі яму далонь – гэта яго твар быў гарачым. Ён палаў – ад гневу, разгубы, жалю. Ён нічога ня ведае. Яны ніхто нічога ня ведаюць. І наўрад ці даведаюцца. Справы на акупаваных тэрыторыях пад грыфам “Совершенно секретно”. Каб схаваць ад вачэй непрыгожы попел вайны. Замесці яго пад парог гісторыі. Каб сьвяткаваць, і радавацца перамозе, не зважаючы на раны. Нават і такія жудасныя, як у яе.

— Вам дадут званіе горада-героя, — вымавіў ён ціха, але ж пераканаўча – быццам бы намагаючыся пераканаць і сябе, і яе. — Минск будет городом-героем. Обязательно будет.

Ён і сапраўды стаў горадам-героям у 1974, калі яны ўжо былі разам, жанатыя, і яна не жыла ў Мінску. Яны жылі ў яго, у сталіцы, у вялікай багатай кватэры з вокнамі на Неўскі. Яна так радавалася, так захаплялася! Як гарэлі яе вочы, калі яна пазірала з вакна на натоўп, які цёк па асьветленым ліхтарамі тратуарам. Яны хадзілі, гулялі, наведвалі тэатры.

.. Ён стаяў, пазіраючы ў чорнае вакно, за якім зоркі на вежах ужо праглынула ноч.

... Вы знаеце, а я тожэ – евреј. Ён сур’ёзна ўзняў на яе вочы. – Тогда, если бы я оказался тут, не знаю, может, в гостях, в пионерском лагере, у родных, и не смог бы эвакуироваться, я тоже лежал бы в яме. Простите, — ціха вымавіў ён. – Простите меня, что я – живой.

— Што вы! Яна ўсплэснула рукамі. – Што вы кажаце! Я ведаю пра блакаду, гэта было жакліва. Мы павінны быць рады, што выжылі. Гэта ... такая рэдкасьць. Яна замаўчала.

— Так, жакліва. Ужасно. Я немного знаю польский, и понимаю вас. Ён кінуў. – Мая мат’ полька. Ёй родня ... я не знаю, нікто про неё не говорил. Они живут в Варшаве. Наверное. Яна сумна пакачала галавой, глядзячы на яго. – Там таксама было гэта, — ціха вымавіла яна.

... Ён цягне санкі, на якіх ляжыць яго сястра. Яна ўжо ня можа хадзіць, і ён цягне яе. Сам ня ведае, куды. Толькі б не пакідаць яе адну там, у пустым халодным пакоі, дзе яна можа не прачнуцца, як не прачнуўся Гарык, яго сябар. Калі ён прыйшоў, Гарык глядзеў у столь пустымі шкляннымі вачыма, і на вейках у яго быў сьнег – намяло з вакна. Фортка боўталася, выбітая ветрам, і ён замёрз. У яго не было моцы ўстаць, і зачыніць вакно.

— Только не спи, — ціха кажа ён. – Только не спи, Роза. Не спи, прошу тебя. Сейчас мы приедем — туда, где тепло. Потерпи, пожалуйста. Ён вязе яе ў пункт абагрэву. Там можна атрымаць кіпятка. Чай с хваёвых іголак. Можа, і нейкую ежу.

Роза выжыла. Ён выжыў. Але яны ніколі ня будуць ранейшымі. Яго айцец працаваў суткамі – ён быў урачом, і не бываў дома. Маці працавала зь ім побач. Яны сілкаваліся ежай з картак бацькоў, але яе было ўсё меней, і меней. Як і дроваў, і ўсяго астатняга. Але ён выжыў – здолеў. Важыў шэсьцьдзясят кіляграмаў пры яго росьце – амаль метр восемдзясят. Ён быў высокім хлопцам. Але ён ня быў у гэта. І яго не забівалі. Не ставілі голым перад ямай. Ён вінаваты. Вінаваты перад імі. Перад ёй – што ня ведае.

Ноч засьцілае горад. Яна ціха заходзіць у кабінет.

— Лев, — кажа, абдымаючы яго за плечы цёплымі рукамі. Ён накрывае далоньню яе далонь.

У паўцёмным пакоі ён распранае яе. Разшпільвае гузікі плацьця, якое шчыльна абцягвае яе талію. Аксаміт лашчыць яго далоні. Яе рука разшпільвае пражку яго рэмна, і мяккая далонь накрывае плоць. Яго чэлес уліваецца ў яе, як лязо ў дзяржальна, і яна шчыльна ахоплівае яго, кранаючы вуснамі чорны волас на яго грудзях. Яе цела тонкае, і белае, як сьнег, грудзі — мармуровыя яблыкі ў сінх пражылках венаў. Ён упіваецца ў іх ня вуснамі — зубамі, так ён хоча яе, і яна ўскрыквае, хаваючы пальцы ў яго валасах, бялюткія — у чорных, як ноч, прыціскаючы да сябе яго твар. Ён апускае панім да яе, накіроўваючы позірк у глебу яе цела. Бездань калышыцца перад ім — белае, шаўковае, ружовае. Яе рукі сыціскаюць мышцы на яго плячах, і ён накрывае яе, працінае сакавітую ружовасьць напружанай плоцьцю, цвёрддай, быццам высачанай з камяня. Ён сам як скала, а яна — патак, ласкава ахінаючы яго. Яе чорная каса ліецца між яго пальцаў, ружовыя вусны стогнуць — Леў! — а атрымоўваецца — сэрца! Ён адчувае, як яго сэрца раскрываецца, убіраючы яе подыхі-стогны. Ён бярэ яе груба і прагна, бессаромна, насалоджваючыся яе целам. Яна не саромеецца, не баіцца яго, а ён не саромееца кахаць яе — доўга, вольна, пакрываючы ўсю пацалункамі ад верху да нізу. Яна стогне на ім, і пад ім, і ён бярэ яе ззаду, паглыбляючыся між яе сыцёгнаў. Яе чорныя валасы покрывам ночы ляжаць на яе плячах, вузкая сыпіна пакрываецца ледзь бачнымі кроплямі поту, пераліваецца атласным шоўкам. Сыцёгны, белыя і вузкія, раскрытыя сэрцам перад ім, прагна праглынаюць яго чэлес. Яна п’е яго, і ён адкрыта бярэ яе. Яго сям’я ліецца ў яе, і клакоча бурлівым патокам, запаўняючы расшчыліну між гладкіх бялюткіх скалаў. Сыцёгны

афрадыты ўздрыгваюць у яго руках, німфа стогне, дагнаная, скараючыся Пасейдону. А потым усё знікае, і ён бачыць толькі сьвятло, якое загараецца ў ім і ёй, ліецца праз яго чэлес. Яна ўскрыкае, і яе крыкі — птушыныя галасы, якія сьпяваюць яму аб нечым — адвечным, чыстым, прыгожым, ім самым сапраўдным і ёй самой — сапраўднай. Ён — жyd, а яна — жyдоўка. Іх чорныя валасы сплятаюцца, вусны шукаюць адно аднаго, вейкі ўздрыгваюць, як сплеченыя пальцы. Ён — сапраўдны. Ён — Леў, а яна — Лія. Яго галава ляжыць на яе грудзях. Яе рукі абдымаюць яго.

— Мы выжили, — ціха кажа ён. — Мы выжылі — шэпча яна, цалуючы яго. Ён сьмяецца, і яна сьмяецца.

— Я хочу всю жизнь быть с тобой. Я не жил без тебя, — ціха кажа ён, кранаючы вуснамі яе вусны. — Я приеду в Ленинград, и сразу позвоню тебе. Мне нужно уладить кое-какие дела — ещё одна командировка, в Москву. А потом ты приедешь ко мне. Навсегда. Приедешь? — ціха запытвае ён.

Яна абдымае яго плечы рукамі, ціха плача на яго плячы. — Почему ты плачешь? — запытвае ён яе. — Ад шчасьця, — кажа яна, прыціскаючыся. — Чаму ты ня верыш у Бога? — раптам запытвае яна яго. — Теперь верю, — ціха адказвае ён. — Он явил мне себя. Он — это ты.

— У мяне быў мужчына, — ціха распавядае яна. Ён моўчкі ляжыць у цемры. Яе галава ляжыць на яго грудзях. — Я не жадала, — кажа яна ціха. — Гэта было супраць маёй волі. Ён моўчкі ахінае яе плечы рукой. — Бо я — жyдоўка, — вымаўляе яна, і ўсхліпвае. Прыгожая жyдоўка, моўчкі думае ён. Яго скулы абвастраюцца, пальцы сьціскаюць яе плячо.

— Я заберу тебя, — кажа ён ёй замест адказу. Нягромка, але яго голас грамчэйшы для яе, чым трубы. Словы яго падаюць цяжкія, як залатыя манеты, у яе далоні.

— Да адпердоль ты яе, жyдоўку гэту, і ўсяго справаў. Яна яшчэ радавацца будзе, і табе ўдзячыць. Што галаву павесіў? — айцец з вусьмешкай глядзіць на яго — крыху спачувальна, крыху — з пагардай. — Яны ведаеш, якія гарачыя? У гэта яны такое рабілі — мама мая. На ўсё пагаджаліся. І ракам і бокам і кверху нагамі. Толькі гэта ім не дапамагло. .. І як яна выжыла, падла? Такія жывучыя. Жyды. Як клапы. Колькі іх ня травіш, заўсёды ізноў налезуць. Нібыта зямля іх родзіць. Прыйдзі, адхадзі яе рэмнем — добра. А потым адпярдоль. Так смачнее. Слухай бацьку, бацька благога не парайць. Яны стукаюцца стаканамі з сіняватым густым самагонам. За вакном вісіць сіняваты змрок. — А і праўда, — думае ён. — І што я кісну. Пайду, яна адкрые. Падумае, ізноў прасіцца буду. Плакаць. Не, ужо ня буду. Ён устае, бярэ шапку.

— Пойдзеш? — бацька ўсьміхаецца. — Пайду, — рашуча кажа ён. — Пайду, адпярдоль. Як ты кажаш, так і зраблю. — Ці хутка цябе чакаць? — кажа той. — Ня ведаю. Ён паціскае плячыма. — Не да раніцы ж.

— Юзек, ты? — яна стаіць перад ім у дзвярах, захінуўшыся ў паліто, якое накінула на плечы, каб выйсьці на халодны ганак. Пад палітом нічога няма, адчувае ён. Нейкая сарочка, тонкая, як павуціныне. Басыя ногі пераступаюць на халодным дрэве. Яна не абулася чамусьці, хоць ночы ўжо халодныя. Пэўна, разгубілася ад стуку, падумалася яму, а потым пасьпяшыла адчыніць дзверы. Мож, у кагосьці нешта здарылася. І сапраўды, здарылася: у яго. Ён крыва ўсьміхаецца. Яна пазірае на яго, раскрыўшы вочы. Яны чорныя і халодныя ў цемры на белым твары, быццам бы глядзячым з магілы. Зь яміны, якая раскрываецца за яе сьпіной: правал у цемру, куды штурхае яе яго рука.

— Я папрашчацца прыйшоў. Пагаварыць трэба. Чаю нальеш? — спакойна запытвае ён. — Праходзь, — ціха кажа яна разгублена. — Толькі ... я спала. Яна закрывае паліто. — Нічога. Я ня доўга. Уязжаю. Пусьціш? Ён праходзіць за ёй праз маленькія драўляныя сенкі, заходзіць у пакой. Над сталом — лямпа ў зялёным абажур, кідае кола ценю на белы ільняны абрус, які ў яе сьвятле выглядае зеленавата-шэрым. На стале ляжыць кніга, старая. Чамусьці яна нагадвае яму бохан хлеба. Таўсты чарнаваты квадрат на белай прасторы абрусу. Побач — сшытак. Адкрыты. Яна закрывае яго рукой. Знікаюць шчыльныя рады літар. Што яна чытае? Што яна піша ноччу? Пісьмо камусьці? Ці

— самой сябе? Яна кладзе сшытак на кнігу, і накрывае іх рушніком. Ставіць на пліту чайнік, дастае стакан і чай, садзіцца насупраць.

— Што чытаеш? — запытвае ён яе.

— Проста старая кніга. Ад дзеда. Ня ведаю, што ў ёй напісанае. Яна паціскае плячыма. — Можа, зразумею. Вось, хацела выпісаць, і запытаць. Можа, у бібліятэцы ведаюць.

— А можа, яе ў музей? — запытвае ён. Яна паціскае плячыма. — Не, гэта проста кніга. — Ну, так, ня золата, — рагоча ён. — Не пакінуў дзед табе скарбаў. Скончылася жыдоўскае панства. Ён сьмяецца. Яна маўчыць. Што ён вярзе? І зачым ён прыйшоў? Ён устае, хіснуўшыся, і выключае пліту. Чайнік захлёбваецца вадой і парай, і замаўкае на палове слова.

— Хопіць размоваў, — кажа, і паварочваецца да яе. — Ты ж ведаеш, чаму я тут. Сама мяне ўпусьціла. — Ты прыйшоў папрашчацца, — кажа яна. Здаецца, не разумее. — Вось і папрашчаемся. Што чакаць? Ці ня ведаеш, як гэта робіцца? Ён хапае яе за руку, цягнучы на сябе. Паліто ляціць на падлогу. Яе цела ў яго руках мяккае пад тонкай тканінай сарочкі, шаўковай, дарагой, з карункамі. — Кагосьці чакала, — думае ён. — Пэўна ж, не яго. Лютасьць узьнімаецца ў ім бурлівай хваляй. Яна робіць рух адштурнуць яго руку, і ён сьціскае яе мацней. — Закрычыш, суседзі прагнуцца, — пагрозна кажа. — Ніхто ня выйдзе, але ўсе даведаюцца. — Юзек, што ты робіш? — ціха кажа яна. — Я ж з дзяцінства цябе ведаю, і ты мяне. Мы ж жылі побач.

— А цяпер даведаешся бліжэй. Ён кажа гэта, сьціскаючы яе, закрываючы пацалункам рот. Яго рукі ірвуць тканіну, пад якой няма нічога. Яна дрыжыць, крупна, як загнанае ў пастку зайчо. — Халодна? Зараз сагрэю. Ён штурхае на ложак яе цела. Цяпер яна — цела перад ім, і болей нічога. Ён з размаху б'е яе па твары. Дастае з нагавіц рэмень, і б'е яе — па грудзях, плячах, сьцёгнах. Яе саскі ўспухаюць, вусны наліваюцца крывёю. Ён адчувае вар'яцтва і боль, навальваючыся на яе. Яго жаданьне балючае. Яно цягне яго ўніз, пячэ і джаліць, як жала. Рассунуўшы яе сьцёгны, ён паглыбляецца ў яе плоць. Пах крыві ап'яняе яго — зь яе похвы і яе вуснаў. Ён рве яе ўлоньне, як зьвер ірве кусок мяса, трапіўшы ў яго пашчу. Пераварочвае яе, і выліваецца праміж яе ягадзіц — каб не даць жыдоўцы свайго семені. Яшчэ зацяжарыць ад яго. Навошта? Ён доўга гвалціць яе — ня можа кончыць. Яна моўкі ўсхліпвае пад ім, сьціскаючы падушку зубамі.

Нарэшце семя выліваецца зь яго. Ён узьнімаецца. Пераварочвае яе. Яна плача, і таму выглядае яшчэ больш прыгожай. Ён нахінаецца над ёй. — А ты гарачая, — задаволена кажа. — Праўду бацька казаў — вы, жыдоўкі, ня тое, што нашыя бабы. Хто вас меў, болей іншую не захоча. Брудныя вы. А гэта і смачней. І каму ты цяпер патрэбная? Ні хахалю свайму, ні мне. Папрашчаўся, і паеду. На север паеду — за палярны круг. Кіроўчай. Ён глядзіць на яе, быццам чагосьці чакае. Яна маўчыць. Ён сплёўвае, і сыходзіць.

Ідзе праз вуліцы, хістаючыся — дало па нагах. Бацька не дачакаўся яго. Спіць за сталом. Адчуўшы крокі, нешта хрыпіць праз сон. — Ахтунг! Шнель! Чуецца яму. І, чамусьці, сабачы лай, крык, і плач дзіцяці. Мароз накрывае яго скуру. На няцвёрдых нагах ён прадзіраецца праз яго — праз натоўп прывідаў, які маўкліва раступаецца яму насустрач. Падае на ложак, і нічога ня памятае.

Ён апранаецца, цалуе яе, і выходзіць на мокры ганак у восеньскі змрок. Намацвае дзясятку ў кішэні — павінны пусьціць у інтэрнат. Калі не, дык будзе гуляць да раніцы, вырашае ён. Спускаецца, і запальвае цыгару. Волглае паветра мочыць валасы, яны ліпнуць да шчокаў. Запалка марна чыркае па карабку.

— Аганьку? — запытвае яго постаць зь цемры. Адна. Потым другая. Ён апускае руку ў кішэню, намотвае рамень на кулак. Як тфілін, ён шчыльна ахоплівае яго далонь. Армейская зорка накрывае пальцы. Амаль зорка Давіда. Ён накладвае на сябе пячаць. Першы кулак ляціць у яго. Ён ухіляецца, выпрамяляецца, і з размаху б'е чалавеку ў скулу. Той вохае. Ззаду хапаюць яго за плечы. Ён адштурхвае цень нагой, б'е локцем у пустату. Збоч яго нехта моцна б'е ў ськвіцу. Потым — у живот.

Потым ён ня памятае. Апошніяе, што чуе, брудную лаянку і — жyd! Ноч пераварочваецца ў бездань у яго вачах.

— Товарищ, товарищ! Нехта б'е яго па шчаках. Яна плача, трымаючы яго галаву рукамі. Разам яны ўзьнімаюць яго. Як гэта адбылося? І яна — тут. Гэта хораша... яму становіцца цёпла: кроў бяжыць па яго шчацэ, шыі, капае на кашулю, заліваючы грудзі.

У невялікім пакоі — яркае сьвятло. — Так што вы гаворыце? Вы закурылі? Хотелі закурить? Деньги, документы на месте? Проверьте.

— Десятка была. Пропала. Выронил, наверное. Кошелёк тут. Ён хлопае сябе па грудзях. — То есть ничего не украли? Странно. Может, из-за ... девушки? Міліцыянер ківае ў яе бок. Яна апускае вочы. — Нет, не думаю. Не думаем, — выпраўляецца ён. — Что вы ещё заметили? — сьледчы працявае допыт.

— То, что нападающий кричал «жид». Ён крыва вусьміхаецца. — И то, что меня как вошь «спаліць трэба». Она меня спасла? Ён ківае ў яе бок. — Мы вас обнаружили без сознания в подворотне. Девушка вас обнаружила, а мы были рядом. Мы регулярно абходим вуліцы. Улицы, — выпраўляецца ён. — У нас спокойный город, товарищ. Товарищ учёный. Из Питера. Ён пазірае ў дакументы з сумясью асуджэння і павагі. — И чего ты приехал, жид? — чуецца яму. — Сидел бы ты лучше дома. Тут у нас таких не любят. Не ждут. Напряжённость, война — раны ещё не затянулись.

Ён ківае — нібыта самому сябе.

— Про жидов не пиши. Сьледчы ківае ў бок участкага. — Это не нужно. У нас все национальности равно уважаемые. Ни к чему это ... выпячивать. Правда, товарищ еврей? — Правда, — ківае ён. Яна прыціскае хусьцінку да яго вока.

— Такси можно от вас вызвать? Ён узьнімаецца. — Поздно уже, и голова болит. А мне в общежитие попасть нужно. Там вещи. Привести себя в порядок. Міліцыянер сьвісьціць. — Дорага будзе, — кажа. — Ноч. Дваины тариф, а вы дык наогул біты. — Можа, адвесьці яго?

Ён павароваецца да сьледчага. Той закурвае, усьміхаючыся. — Ты что, Василь, слышал плохо? Товарищ жид в порядке — кошелёк на месте. Он заплатит. Правда? — ён паварочваецца да іх.

— Заплачу. Ён паціскае плячыма. Пералічвае банкноты. Адну дастае, і кладзе на стол перад сьледчым.

— Не заводите дело, — ціха кажа. — Ни к чему это.

Той маўчыць. Ён дадае купюру.

— Жиды, богатые. Сьледчы ўсьміхаецца, накрываючы паперы далоньню.

Яны стаяць на балконе, выходзячым на Неўскі, абняўшыся, разам.

— Помнишь? Помню... Не забудешь? Не забуду. Ён ціха кранае вуснамі яе плячо.

Яны расьпісаліся, калі зь неба падала восеньскае лісьце. На цырымоніі нікога не было, акрамя сьведкаў. Ён выкарыстаў свае сувязі, што рабіў ня часта, і дамовіўся на вольны дзень, апынулася — у шабат. Сьведкамі вызваліся быць нейкая дзяўчына зь яе працы, і невысокі хударлявы хлапец — пэўна, сябар гэтай дзяўчыны. Тая пазірала на яго хітра, зацікаўлена. Падштурхвала да журналу. — Ну, давай, Максімка, ня ты ж жэнісься. Чаго стыдаешся? Што марудзіш? Лія за цябе ня пойдзе, не бойся, нават і калі прамахнешся. Яе кірпаты тварык міргацеў вяснушкамі, як сланечнік семечкамі, валасы былі заплецены ў шчыльную таўстую коску. Яму самому хацелася ўсьміхацца, гледзячы на яе.

Яна сьціпла стаяла ў белым тонкім плацці з шырокімі доўгімі рукавамі, спадніцай званочкам, якая дасягала ей лытак. — Пашыла. За ноч, — вымавіла яна, сустрэўшы яго здзіўлены позірк. — Мне ўсё

роўна не спалася. А тканіна ў мяне была. Тут толькі два швы, і пояс. Яна пакруцілася перад ім, нагадваючы анёла, праз празрыстыя крылы якога ліліся прамені сьвятла.

Ён абняў яе, адчуваючы, што трымае сьвятло ў сваіх руках. Яна ціха палажыла галаву яму на плячо.

— Лія ў нас асаблівая. Дзіўная! Яна як прынцэса з казкі. Ніхто ня ўмее сябе так паводзіць, так прыгожа апранацца. І яна столькі чытае! Яна ўсе кніжкі напамяць ведае! Уяўляеце? — дзяўчына павярнулася да яго. Яны ішлі ў чатырох па вуліцы — ён, яна, і Марыся з Максімам. Максім бянтэжыўся, і ўвесь час маўчаў. Скажаў толькі два словы — “вітаю”, калі паціснуў яму руку, і “віньшую”, калі яны распысаліся.

Пэўна, яго выгляд і адзеньне, узрост, бянтэжылі моладзь. Лія ціха ішла побач, трымаючы яго пад руку. Яе ногі ў туфлях на абцасах, здаецца, не краналі брускавіцу дарогі.

— Яна павінна жыць у сталіце, я ёй заўсёды казала, у цябе будзе сталічны жаніх. Я раскладала ёй карты, і выпаў кароль трэф. Марыся балбатала, не спыняючыся.

— Хорошо, что трэф, а не червей. Ён усьміхнуўся. — А то б увёз тебя столичный блондин, актёр какой-нибудь. Ён павярнуўся да яе.

— А так — всё как нужно. Как и должно быть. И никто меня не опередил. Ён абняў яе за плечы. Яго вока яшчэ было крыху прыпухлым з-за скулы, але сіняк ужо сышоў. І ўсё ж, у загсе ён намагаўся закрываць твар пасмамі, трымаючыся бокам да рэгістратаркі.

— Опасный у вас город, — вымавіў ён, крануўшы рукой сіняк, паварочваючыся да Максіму, які зацікаўлена пазіраў на яго.

— Ды ня дужа. Але ж усякай шоблы хапае. Гіцалёў розных. Максім кіўнуў, разумеючы.

Яны яшчэ пасядзелі ў кафэ, моладзь павіншавала іх, і сышла.

Яны ж засталіся разам. Стаялі, і пазіралі адно на адно.

— Никуда я тебя теперь не отпущу, — ціха вымавіў ён, угледваючыся ёй у твар. Залатое восенскае сьвятло афарбоўвала яго ружовым.

— Теперь ты — только моя.

— Твая, — ціха адказала яна. Ён ахапіў яе.

Яе рукі абдымаюць яго, і ён накрывае яе руку далоньню. — Девочка моя, — ціха кажа. — Любимая моя девочка. Яна ціха кладзе галаву яму на плячо.

— Ты собирайся, я пойду машину заведу, — кажа ён. — Спускайся.

— Хорошо, любимый. Яна складае бумагі, акуратна, кожную — зь любоўю. Марудзіць, вешаючы на плечыкі яго пінжак. Ён пахне ім. Родным, любым пахам. Яна прыціскаецца да тканіны шчакой.

Закрывае дзверы, ставіць на ахову, і спускаецца ў цемру па высокай кручастай лесьвіцы з гладкімі парэньчамі чырвонага дрэву. Машина стаіць ціха, чорная. Яна спыняецца. Ён ляжыць на брускавіцы, прываліўшыся сьпіной да кола. Раптам крык вараньня над галавой становіцца невыносным для яе, і яна крычыць, крычыць яму, каб сыцішыць гэты пранізлівы голас сьмерці над ёй.

— Что вы помните про нападавших, товарищ Ровинский? Міліцыянер непрыязна пазірае на яго. Нават і не хаваецца.

— Ничего. Ён паціскае плячыма. — Ничего не помню. — «Хайль Гитлер» не кричали? — міліцыянер удакладняе, усьміхаючыся.

— А почему они должны кричать «хайль гитлер»? – ён узьнімае на яго вочы. Яго вочы, чорныя, глыбокія, пад насунутымі бровамі, пазіраюць у празрыстыя вочы стража парадку. Той крывіць вусны ў вусьмешцы.

— Ну, как. Вы же еврей. А евреев кто бьёт? Нацисты. Может, кричали всё-таки? У меня вот задача стоит – разоблачить нацистскую организацию. Каждый день докладываю. А тут – вы Очень кстати. Очень. Очень даже вы кстати. Ён задумліва круціць аловак у руках.

— Нет. Никакие нацисты меня не били. Это были обычные хулиганы. Пьянь какая-то. Их охрана спугнула. Швейцар вышел. Он может подтвердить. Ён узьнімаецца. Нічога не мяняецца. Усё, як тады. Усё, як заўсёды.

У аэрапарту яна апошні раз аглядае рэчы, правярае сумку, сябе, яго. Апраўляе яму лацканы паліто. Глядзіць на яго жаласна, прыжмурыўшы вочы – блізарукія. Яе акулеры ў сумачцы – яна іх ня носіць. Думае, не прыгожа. Ён усьміхаецца, гладзіць далоньню яе шчаку. – Рейс на Тель-Авив номер ... ! – аб'яўляе пасадку прыемны жаночы голас.

Хутка яны зьліваюцца з натоўпам.

У самалёце яна кладзе галаву яму на плячо.

Раптам ён пачынае сьмяяцца. – Что ты ? – узьнімае яна твар да яго.

— А памятник-то остался! – ён паварочваецца да яе. – Понимаешь? Память. Её нельзя уничтожить. Нельзя выгнать. Вытравить. Нельзя выкорчевать память из своей души. Мы уезжаем, а памятник – он остаётся. И журавли с него машут нам крыльями в дорогу. Ён абнімае яе, а яна – яго. Хутка зямля губляецца пад белым крылом.

Агонь і вада

Яна глядзіць на яго з-пад хупы, вялікімі чорнымі дыямантамі зрэнак, у якіх адбіваюцца перавёрнутыя постаці натоўпу. Ён ледзь бачыць яе рысы, але бачыць вочы. Вочы, чорныя, як вугаль, прапальваюць яго. Пухлявыя вусны маўчаць, ружавеюць шчокі. Ён адкідвае яе вэлюм, і на яго глядзіць позірк дзіця - чысты, шчыры. Сумны. Яна даверліва пазірае на яго. Крыху са страхам, маўкліва. Што яна бачыць перад сабой? Чалавека. Не маладога, але ж і не старога. Хоць, пэўна, старога для яе. Яго валасы толькі крануў сьнег, але яны яшчэ чорныя, густыя. Як і яго бровы - пранізьлівы арліны позірк. Дзеля яе ён зьмягчае яго. Яго вусны ў барадзе варушацца, вымаўляючы словы:

- Я цябе ведаю, - ціха кажа ён.
- І я - цябе, - адказвае яна.

У цёмным пакоі ён распранае яе. Яна аголеная перад ім. У яе вузкія сыцёжны і высокія грудзі, рукі і ногі тонкія, як у аленя. Грыва чорных валасоў атачае яе твар. Яны ўюцца буйнымі пасмамі. Ён адводзіць іх у бок рукой.

- Я - муж твой, - ціха кажа ён, нахінаючыся да яе вуснаў.
- Я - жонка твая, - адказвае яна, адкрываючы яму насустрач губы. Іх губы з'ядноўваюцца, і яго чэлес датыкаецца да яе сыцягна.

Ён доўга лашчыць яе, пакрывае пацалункамі яе цела. Яго рукі асыярожна гладзяць тонкую скуру, губы накрываюць кропелькі саскоў, ледзь бачных у цемры. Яе саскі маюць смак віна. Вінаграду. Малака і мёду, якімі пахнуць яе падмышкі і шыя. Ён лажыцца побач, і яго рука кранае яе ружу ў цёмным воблачце валасоў. Яго палец асыярожна рухаецца ў ёй, і яна стогне. Нарэшце, ён бярэ яе, запаўняючы яе сваёй плоцю, якая наліваецца ў цывярдзее ў яе цэле. Яго плоць расьце, і ён рухаецца, хутка, са стогнам. Яна ўздрыгвае пад ім, ахапіўшы яго плечы рукой. Семя цячэ, і яе ўлоньне прагна п'е яго, як зямля ў пустыне - эрэц, ждучая дажджу. Цяпер яны назаўсёды разам, з'яднаныя.

- Не бойся мяне, - мякка кажа ён. Яна сядзіць перад ім, склаўшы на калені белыя далоні. Яе вейкі апушчаныя над чорнымі вачыма-вазёрамі, чорныя як смала пасмы кудравым воблакам атачаюць яе твар. Прыціснутыя хусткай, яны няўтаймаваныя. Яна павязала хусціну нядбайна, як дзіця. Пасмачкі выбіваюцца на шчокі. Між волі ён усміхаецца, і, нібыта адчуўшы яго вусьмешку, яна ўзьнімае вочы.

- Што вы чытаеце? - ціха запытвае яна. Яе голас як срэбны званок прабівае цемру.

- Тору, - кажа ён. - Гэта сьвятая кніга, - тлумачыць. - Самая сьвятая кніга ў сьвеце, бо яе напісаў Бог.

- А Бог - ён які? - запытвае яна. Яна глядзіць на яго шчыра, шырока адкрытымі вачыма. Цемра атачае яе твар, бялеючы ў аксаміце ночы. У яе вачах - полымя сьвячы, альбо сьлёзы. Альбо - іскры берашшт, агні, разьлятаючыся ў змроку.

- Ён - добры, - ціха кажа ён. - Ён нікога ня крыўдзіць. Толькі судзіць. Але ж суд яго літасьцівы. Не пакрыўдзіць Ён і цябе. Ён усміхаецца, і яна ўсміхаецца, гледзячы на яго.

Яе вусмешка цёплая, і яе рукі цяплеюць. Ён наяўна адчувае цяплыню яе далоняў, і яму хочацца накрывіць іх рукой.

Ён сядзіць за сталом - а яна пасярод пакою, на стале, перад ім.

- Пачытайце мне, - ціха просіць яна. - Тое, што чытаеце вы, - удакладняе.

- Добра, дзіця. Слухай. Ён адкрывае кнігу. Гартае старонкі.

Шэмот.

Яна слухае, і ён забывае пра яе. Яна - прысутнасьць. Шхіна за яго плячом. Разам зь ёй ён строіць у шыхты вайскі, ідзе праз пясак пустэльні. Яго голас нізкі і мерны, як метраном, як гук камяня, які лажыцца на камень часу. Яна назірае за ім.

Яго чорныя валасы заложаны за вуха, профіль востры і суворы ў сухім полімі сьвячы, стаячай перад ім ў бронзавым падсьвечніку. Цені робяць яго яшчэ больш выразным, спакутаным, глыбокім. Яна глядзіць на яго зачаравана. Яна не баіцца яго - вывучае яго твар. Слухае голас, які супакойвае дрож у яе целе.

- Моше, вазьмі дзевачку. Ізраэль глядзіць на яго просячы, неяк сыціпла. Яго голас запытвае, але ж, пэўна, адначасова чакае. Патрабуе адказу. Драўляны твар Ізраэля быццам жоўты пергамент, пясак пустэльні, на якім незьлічоныя караваны пакінулі свае сьляды - караваны турбот, клопатаў, жалю. Адвечнага плачу яго народу, які йдзе праз пустэльную і час.

Ён трэ бараду рукой. Пазірае на Ізраэля.

- Я - чалавек кнігі, Сруль. Я ўжо стары. Жаніць трэба маіх сыноў, не мяне. Лія памёрла, і мне даволі шанаваць яе памяць.

- Ты ня правы, Машэ. Пакуль мужчына ў сіле, і ў яго ёсьць семя, ён павінен даваць яго. Тваё семя цябе не належыць. Яно належыць Богу. Ізраэль глядзіць на яго вачыма сухімі, і вільготнымі. З-пад зморшчанага пяску яго вейка бяжыць на шчаку старэчая сьляза, якой ён не заўважае.

Ён маўчыць, і Ізраэль маўчыць.

Нарэшце, ён ўзьнімаецца, і кажа:

- Добра. Я вазьму за сябе дзіця, Сруль. Як ты сказаў, так і будзе. Пэўна, так хоча Бог, калі ты кажаш мне гэта.

- Я ведаў, што ты не адмовіш. Стары таксама ўзьнімае на яго вочы. - У дзіця нікога няма. І нічога не засталася. Усех пабілі, усё згарэла. Ён называе мястэчка, якіх многа, і назву, якая яму нічога ня кажа.

- Бейла, - вымаўляе Ісраэль. - Яе завуць Бейла. Белая, як сьнег. Яна прыгожая, Машэ. Яна народзіць табе яшчэ сыноў.

- Добра, Сруль. Добра. Ён ківае.

- Пасагу ў ёй няма, але абшчына ...

Ён узьнімае руку.

- Ня істотна. Не клапаціся, Ісраэль. Колькі зьзяеце - ёй. Мне нічога ня трэба. Мой дом дастаткова блаславіў Гасподзь.

Сьцяна полымя перад ім закрывае скурочаныя твары. Скажоныя нянавісьцю і жарам, яны глядзяць на яго праз дым, і час, які засьцілае ўсё.

Яе цела лёгкае ў яго руках.

- Аарон, Аарон! - крычыць ён. - Трэскам яму адгукаецца полымя. Рагочуць галасы, якія ён ня чуе. Цела пад яго нагамі шырока раськінулася, замінаючы праход.

- Аарон! Ён крычыць, і полымя кідаецца зьверам яму на грудзі. Апалае твар. Ён захінае яе абрэзанай старой шынэльлю. Яна як дзіця, лёгка, і бязвольная. Ён бачыць цела сына ля сьцяны. Да яго не прабіцца праз полымя. Ён ужо ня чуе. Кроплі крыві бягуць па яго расьсечанаму ілбу.

Ён пераступае праз казака на падлозе, апускае яе, адсоўвае ў бок камод. Адкідвае крышку. За ім у люк цягне густы чорны дым, але ён хутка захлопвае яе за імі.

Міква сустракае іх цішынёй і ценьям вінаграду. Галасы мітусяцца ўдалечыні на вуліцы. Хутка яны сьціхаюць. Ён апускае яе і сябе ў ваду. Яна кашляе. Ён стогне. Боль, страшэнны, ахоплівае яго. Нібы вада гарыць. Нібы зь яго слазіць скура. І, сапраўды, на руках яна вісіць лахманамі. Валасы датыкаюцца да шчакі, і ён уздрыгвае, адводзячы іх разам са скурай рукой.

Вада здымае жар - не здымае боль.

Целы, абгорнутыя ў прасьціны, ляжаць перад імі, роўныя, пакурчаныя. Розныя. Малыя і вялікія. Тонкія і магутныя.

- Аарон, Рувім, Ёзаф. Фая. Давід. Іўда, Леві, Марыя. Шымон.

Сруль. Стары выцягнуўся, адкінуўшыся. Яго твар спакойна пазарае ў неба. У грудзях яго рана ад сякеры - грудная клетка раскрытая. Дождж ліецца ў яго, і ён радуецца дажджу.

Якаў кладзе яму руку на плечы.

- Бог зь намі ўсімі, Машэ. Бог з намі. Бог зь імі.

Тры яго сыны ляжаць на зямлі перад ім. Ён сам закрывае ім твары, закрывае вочы. Яна перавязвае яго руку. Ён пакорліва аддае ёй сябе, седзячы пад дрэвам. Яна мажа лоем яго твар. Боль, страшэнны, ахоплівае яго. Ён крывіць вусны, сьціскае зубы, яна ціха шэпча нешта ласкавае.

Параход гудзіць, і яны ўзьнімаюцца на борт. У яе руках дзіця. Маленькая дзяўчынка плача, адкрывае роцік. Цягне носікам салёнае паветра, і супакойваецца.

- Жыды з'язджаюць, - чуе ён за сьпіной.

- Ну і хер зь імі. Хай едуць. Бязь іх лепш.

- Бязь іх заживем! - чуе ён чыйсьці голас зь нізу. Фурманы рагочуць. - Зажывеце. Ён ківае, нібы ім, нібы самому сабе. Закрывае кепкай спалены полымем твар. Яна баюкае дзіця, радасна ўсьміхаючыся яму.

Параход аддае апошні гудок, і ўзьнімае сходні.

Маленькі хлапчук крэпка сьціскае яму руку.

- Саламон, - кажа ён, - глядзі! У хвалях за бортам з вады выскоквае стайка дзельфінаў. Яны красуюцца перад імі, пабліскваючы сьпінамі ў выйшаўшым з-за хмараў сонцы.

Памяць

— Як гэта было? Жудасна. Ён адкінуўся на стуле, і закурыў, гледзячы ў вакно. Суразмоўца насупраць спачувальна глядзеў на яго.

— Мы ўжо ведаем шмат пра Шоа. Але вашыя звесткі бяспэчныя. Вашыя сьведчаньні ... зь першых рук. Гэта ж колькі трэба было прайсьці, колькі людзей абыйсьці, каб сабраць такія матэрыялы. З вамі гаварылі ... і гаварылі шчыра. Адкуль у вас гэта? Не раскрыеце прафэсійную таямніцу?

— Не раскрыю, — коратка кінуў ён. — І не намагайцеся. Ня запытвайце, адкуль я ведаю. Скажам, так. Я гавару зь мёрцьвымі. І яны распавядаюць мне. З магільных ямаў, з-пад зямлі, прыходзяць са старых могілак. Могілак, якія пераўтварылі ў прамзону. Пабудавалі жылыя будынкі. Каб і памяці не засталася. Але яны памятаюць. І йдуць. І памяць не сьціхае. Вы ведаеце, што такое памяць?

— Здаецца, ведаю. Усе мы ведаем. Суразмоўца нахіліў галаву. Яго скулы былі чотка акрэсьленыя, валасы — сьветлыя і кароткія, узнятыя нядбайна над высокім ілбом. Шчокі пакрывала шчаціньне — такое ж сьветлае, залацістае на загарэлай скуры. Ён крыху моршчыў лоб, калі глядзеў — пільна, сур'ёзнымі сьветла-блакітнымі вачыма. Яго позірк быў мудры, і крыху сумны. Стомлены. Позірк чалавека, які бачыў шмат. Бачыў чэргі за прадуктамі ў Газе, бачыў разбураныя паселішчы ў Сірыі, галодных дзяцей у Афрыцы. Дзяцей-прастытутаў у Азіі.

Але не настолькі, каб згубіць душу. Памяць не забіла яго. Ён яшчэ жывы. Яшчэ спадзяецца на нешта.

Ён нахіліў галаву, гледзячы на суразмоўцу. Мяшкі пад яго вачыма падкрэсьліў цень. Чорныя валасы, дагледжаныя, дорага пастрыжаныя да плечаў, бліскучыя, краналі шчокі. У іх амаль не было сівізны, хоць барада яго зусім сівая.

Ён адкінуў валасы рукой.

— Вас калі-небудзь забівалі, Джон? — коратка запытаў ён.

— На шчасьце, не. Суразмоўца ўсьміхнуўся — неяк слаба. Павольна пакруціў галавой.

— А мяне — мяне забівалі. Я стаяў на краі ямы, і глядзеў насупраць. На другім баку расьлі дрэвы. І там стаялі салдаты. Але яны не стралялі ў нас. Яны проста курылі, і глядзелі. Сьмяяліся. Нехта стаяў сур'ёзна. І мы стаялі. Моўчкі. Ціха. Таксама як салдаты. У іх была свая вайна, а ў нас — свая. Іхняя была каб забіваць. А наша — каб паміраць, як памірае салдат. Але яны забівалі, як забівае забойца. Бойшчык на бойні. Не кашэрнай, а той, дзе зьвяры равуць у жаху, і падаюць, біючыся, захлінаючыся крывавай пенай, і іх мяса становіцца атручаным. Таму я ня ем некашэрнае мяса. Мне істотна ведаць, як забілі жывёлу. Вы ядзіце кашэрнае, Джон?

— Не. Я не іўдэй. Джон ўсьміхнуўся. — Дарма. Ён таксама ўсьміхнуўся, махнуўшы галавой. — Дарма вы не іўдэй. Я вам раю хаця б пазнаёміцца, вывучаць іўдэйскую культуру. Мову. Рэлігію. Тады вы лепей зразумеете нас. Мы не хаваем сваіх скарбаў. Мы адкрытыя. Мы шчодро дзелімся тым, што маем. Дык вось. Калі забіваюць мужчын, гэта страшна. А калі забіваюць жанчын, дзяцей — гэта жудасна такая, якую ня ўбачыш і ў сьне. Ніякі жудасны сон, ніякі жах не перадасі гэта. Калі цяжарная жанчына вар'яецца ад жаху і кідаецца ў ногі забойцы, а ён страляе ёй у живот. І гэтаму забойцы няма і дваццаці год. Ён — амаль падлетак, і рукі ў яго трасуцца, і боўтаюцца ў рукавах формы, і ногі блытаюцца ў ботах. Але яго ўжо навучылі забіваць. Навучылі, што габрэі — зло. Вы нам спачуеце, Джон? Ня трэба. Нам трэба не спачуваньне. Нам трэба памяць. Проста — памяць пра кожнага. Я многа вандраваў па краінах Усходняй Еўропы. Я сам родам адтуль, але даўно не жыву

там. Там мяне забілі. Забілі шмат разоў. Забілі, калі я стаяў ля ямы. Якое гэта гэта было? Мінскае? Гродненскае? Полацкае? Ня памятаю. Яны ўсе – аднолькавыя. Я паміраў кожны раз – са сваім народам. А потым... Потым мяне ізноў забівалі. Кожны раз, калі на месцы растрэльнай ямы будавалі сьвінакомплекс. Завод па вырабу цэглы. Клюб. Ці проста рабілі сьметнік. Адночы зямля ня вытрымала — гэта было ў Кіеве. Бабін Яр. Чулі такую назву? Дык вось, тады гліняныя воды з Бабінага Яру праглынулі ледзь не паўгорада. Сель прайшоў, хаваючы жывых, як памерлых. Гэта цяжарныя жанчыны помсьцілі за сваіх ненароджаных дзяцей – жывым. І, ведаеце, мяне забівалі кожны раз, калі проста адмаўляліся памятаваць. Калі не жадалі чуць. Калі цудам выжыўшую ў гэта жанчыну, якая працавала прыбіральшчыцай, называлі жыдоўкай. Калі прайшоўшага лягер партызана адпраўлялі на Калыму. Калі ... шмат, шмат разоў. Калі яна распавядала сваім знаёмым пра лёс жыхароў яе роднага горада, насельніцтва якога складалі на 80 адсоткаў габрэі, і ў якім цяпер з габрэяў засталася толькі адна памяць. Подых, як цень, на сьцяне старога будынку. Шапаценне Торы ў прывідзе дому на вузкай вуліцы ля ракі. Дык вось, калі яна распавядала, шчыра, пра прывіды сваёй радзімы, якія, духі несупакоеных, складалі яе душу, яна пачула: “Гэта распавядаць ня трэба. Навошта гэта ведаць – цяпер, калі абстаноўка ў сьвеце такая напружаная, што ізноў вось-вось пачнуцца пагромы”, — калі яна пачула гэта, і я пачуў гэта, мяне забілі ізноў. Разам зь ёй. І мы разам ляглі ў яму. І я абняў яе, і яна палажыла галаву мне на плячо. Яна казалася, што памятае, як плакала як маці, калі іх засыпалі зямлёй. Гэта было даўно. Яна распавядала мне – яна дагэтуль чуе гэтыя словы. Толькі яна думае, яны ёй прысьніліся. Яна проста бачыла страшны сон, ад якога ўздрыгвае па начах. І тады я абдымаю яе, і яна сьпіць спакойна. Напішыце пра гэта, Джон. Як памірае памяць аб памерлых. Як нашчадкі ня жадаюць памятаць. Як унук дзеда, якога таскалі за пейсы, ганарыцца, лічачы сябе атэістам. Як адмаўляюцца ад таго, што дзяды амылі крывёю. Жанчыны, якія ляжалі ў ямах голая – але ў хусьцінах і ў шэйтэлах. Нават сьмерць ня бачыла іх валасоў. Вы ведаеце, што такое вера? Як можна паміраць за Бога? За тое, што ты проста верыш у Яго – Адзінага. Як ў паветра. У подых. У праўду. У хлеб. Яны не баяліся паміраць. Пасьля яны распавядалі мне: на краі ямы накрывае жудасны спакой.

Ён ізноў запаліў цыгарэту. Джон сядзеў, і моўчкі глядзеў на яго. У яго вачах стаялі сьлёзы.

— Дзякуй, што вы зацікавіліся маімі гісторыямі, якія я не магу выдаць на радзіме. У іх надта шмат праўды. Надта шмат крыві, каханьня, болі. Сьмерці і жыцця. Яны не фарматныя. Не прычосаныя. У іх няма герояў. У іх ёсьць выжылыя. І ёсьць тыя, каму не пашанцавала. Хто пераўтварыўся ў архетып. У памяць.

— Я сапраўды ніколі не чытаў такога. Джон нахіліў галаву. – Вам распавядалі такія рэчы... звычайна аб такім не раскажваюць. Але ж гэта самыя моцныя ўспаміны, якія я калісьці чуў. Прайшоўшы падвалы КДБ сын равіна, які напамінаў расказвае Тору на складзе разбуранага гэта, і прыносіць у партызанскі лягер галовы паліцаяў, а потым чытае Песьню Песьняў Рэбеке пад елкамі. Кузьнец-партызан, які рабуе, каб жыць, і каб набыць для каханай білет на параход. Дзяўчына, якая намагаецца прачытаць Тору за памерлага дзеда, забітага пасьля вайны на габрэйскіх могілках. Вучоны, што ахвяруе кар’ерай за праўду, які адкрывае сьцежку Тору яе памяці. Эмігрант з апаленым на пагроме тварам, што вывозіць у Амерыку чужога сына па дакументам забітага свайго, і бярэ за сябе сьлёзы, якая становіцца маці яго дарослым дзецем, а потым яны хаваюць іх разам.

Вашы гісторыі страшныя, Міхал. Адкуль вы ўсё гэта ведаеце?

Журналіст замаўчаў.

— Можа, гэта таму, што я Бог. Ён усміхнуўся, наліваючы віна ў высокі просты бакал. Чырвоная вадкасьць афарбавала неба чырвоным, калі ён глянуў праз яго на сонца.

— Каханы, вам штосьці яшчэ прынесьці? Кавы?

Яна нахілілася да яго.

Ён мякка крануў яе рукой. — Прынясі мне мой блакнот, любая. Там яшчэ ёсьць запісы. Вы будзеце слухаць, Джон? Галасы памерлых? Не стаміліся?

— Не, Міхал. Джон пакачаў галавой.

Яны пасядзелі яшчэ колькісь часу. Неба хутка цямнела, і нарэшце Джон разьвітаўся, і сышоў. Ён шчыра дзякаваў за магчымасьць сустрэчы.

— Што такое памяць, каханы? — ціха запытала яна. — Чаму яна так хутка губляецца?

— Памяць — гэта мы з табой, любая. Памяць павінна быць жывая. Ён абняў яе. — Яна ня ў абялісках, не ў камянях. Ня ў кнігах. Не ў музях. Там — мёрцьвая памяць. Яе адбітак. Там яна вынясена вонкі. Жывая ж памяць павінна жыць у сэрцы. Ён палажыў на яе грудзі сваю далонь. Яна накрыла яго грудзі рукой.

Ён марудна складае запісы, падбіваючы слова да слова. Ліст да ліста. Яму здаецца, што ў яго сэрцы чорная яміна. Яна раскрылася, і ён пазірае ў яе, і ня бачыць дну. І адтуль яны йдуць, і йдуць да яго. Ён адкідвае валасы рукой, нахіляючыся на Словам. Сьведчаньне бальной памяці кінжалам ўдаецца ў яго душу. Калі ўжо ўзяўся за гэта, дык трэба трымаць. Трымаць да апошняга — не ўшанаванага. Забытага, як забываецца ліст, апалы з дрэва. Колькі іх пад нагамі? Хто ведае. Нікога не цікавіць. Учора ён стаяў у кабінёце небуйнога начальніка. Да буйнога яго не пусьцілі — казалі, заняты, і не вядома, калі будзе. А «малы» глядзеў на яго падсьлепаватымі мокрыма вачыма, ледзь разьляпляючы прыпухлыя са сну вейкі. Яго жідкія сьветлыя валасы нагадвалі сівыя, але сівымі яны не былі — проста белыя, «арыйскія», як і блакітныя вочы крыху навываце, якія здзіўлена-здэкліва пазіралі на яго цяпер.

— И что вы хотите, уважаемый? Чтобы мы отменили стройку? Это как это? Вы понимаете, что уже всё согласованно? Что есть проект?

— Понимаю. Ён узмахнуў валасамі, якія спадалі яму на лоб. Як не хавайся за шторай валасоў, усё роўна бачна: чорныя ссунутыя бровы — як вугаль, цёмныя глыбокі позірк. Нос прамы і высокі, пухлявыя вусны, чорная барада. Стрыжаны, ён і сапраўды нагадвае жыда. А так — цыгана. Праўда ж недзе пасярэдзіне. Праўда ў тым, што ён ня ведае, хто ён. Ён дзяддомаўскі, і бацькоў сваіх ня ведае. Ну ды гэта нічога. Бо краіна дала яму ўсё: выхаваньне, адукацыю, магчымасьці. Толькі — адабрала памяць: і таму ён адмовіўся ад усяго. Ды і краіна развалілася на кавалкі. Ён неяк васьмь зачэпіўся за вялікі, пакінуўшы кіеўскія цёплыя абдымкі духмяных начэй і дзённую сыякоту, і цяпер стаіць у прамозглым пакоі перад мясцовым Іваным, і адстойвае праўду: за мёрцьвых. За тых, хто ня можа паўстаць, і адстаяць яе.

— Вам просто нужно сместить стоянку на пятьдесят метров. Не нужно её строить над ямой. Тут будет строиться мемориал. Памятный знак.

Чалавек нібыта мізарнее, плаваючы пад яго позіркам. Прыхіляе галаву, закрываючыся вушамі і каўнерам.

— Вы что. Это не возможно совершенно. Это ещё 50 метров труб от трубопровода. Резервуар — вон, а стоянка — вон. Смотрите. И дорога. Потом она в бок уходит. Нам ещё нужно будет смещать. Чалавек узяў паперу, і пачаў маляваць нешта.

Ён згары ўніз глядзеў на яго, бачучы, як рухаецца яго рука: криваватая, з заскарузлымі грубымі пальцамі.

— Есть ещё вариант, — нарэшце вымавіў. — Если мы перенесём захоронение, то ничего смещать не нужно.

— Да? — чалавек за сталом узяў на яго вочы — узрадваўся.

— А как долго? Сколько это займёт по времени?

— Ну, мне нужно организовать бригаду для эксгумирования. Врачи, археологи. Органы. Ён задумаўся.

— Неделя. Это при моих связях. Раньше вряд ли возможно.

— Неделя?! — чалавек прысьвіснуў. — А раньше никак? — Слушайте, — нарэшце вымавіў ён. — Приходите завтра к вечеру. Или — утром, послезавтра. Мне нужен день на согласование, и я уверен, что решу вопрос. Всё мобильно, вы не переживайте.

Што мабільна, ён не удакладніў.

— Жид проклятый. Калі за ім захлопнуліся дзьверы, чалавек выругаўся, працягваючы руку да тэлефону, заваленага паперами.

— Алё? Добрый день, Арсений Геннадьевич. Да, был. Нет, упрямый. Упёрся. Жид. Правда, вот какой есть вариант ...

— Ну вот, смотрите. А вы сказали — неделя. Вот, мы справились. За день. Чалавек задаволена рассьмяяўся. — Вот они, все ваши. Да тут их и немного совсем. А я-то думал — и правда что-то серьёзное.

Чалавек павярнуўся да яго, нібы запрашаючы да размовы. Пэўна, чакаў адабрэньня. Падзякі.

Ён маўчаў. Нарэшце, здолеў пераадолець супраціў перасохлых раптам вуснаў.

— Детские кости разлагаются быстрее. Тут деддом растреляли, — нарэшце вымавіў. Полсотни детей, и с десятков взрослых. Потом ещё приводили. Но тех могли выкопать, которые сверху, и сжечь. А пепел опять засыпали. Ён нахіліўся, разьмінаючы ў прыгаршні чорную зямлю.

— Да? Ну вы там разберётесь уже сами. Я вам даже машину могу дать. Чтобы вывезли побыстрее. А то скажете потом, что мы не сотрудничали с вами. — Как там ваше общество называется? Память?

— Память, — кіўнуў ён.

— Ну вот, сейчас ребята всё в кузов перекидают, и повезёте себе. Хоть на дачу! А что — земля хорошая, с перегноем. Чалавек зарагатаў, ашчэрыўшы жоўтыя скураныя зубы. Хацеў ляснуць яго па плячы, але, глянуўшы ў яго вочы, зьмяшаўся, адварнуўся, і нядбайна махнуў у бок кучы рукой.

Кожную ноч ёй сьніцца адзін і той жа сон...

Яна стаіць на пранізьлівым восеньскім вятру, і яе скуру халодзіць вецер. Чамусьці яна голая. Яна апускае вочы, і прыкрываецца рукой. Забывае, і ізноў узьнімае руку, адкідваючы валасы. Позірк яе сочыць за лісьцем: лісьце такое прыгожае! Як залатая фальга, яно зіхаціць на сонцы.. раптоўна ліст адрываецца, і падае ўніз. Яна сочыць за ім позіркам. Там, унізе, яма — чорная, бяз дну...

Яна крычыць...

Прачынаецца з тахкаючым сэрцам. Вакол стаіць цёмная, глухая ноч.

Ёй ізноў халодна, і нечым дыхаць. Яна садзіцца на ложку, ахапіўшы плечы рукамі. Восеньская голая лапа скрабецца за вакном. Дрэва шапаціць рэшткамі лісьця. Яшчэ ня раніца, але ўжо ня ноч.

Яна марудна адводзіць валасы рукой з ілбу. Цемра вакол вязкая, як гумка. Яе рука прабіваецца праз яе, плавае ў цемры яе валасоў. Яны шаўкавістым покрывам накрываюць яе плечы. Яна заплятае валасы ў касу, і ізноў лажыцца, накрывшыся коўдрай. Белы вузкі ложка з пухлявай падушкай агортвае яе, яна хаваецца пад коўдрай, і намагаецца паснуць. Праз сон яна быццам бы чуе галасы — быццам яны клічуць яе. Яны ціхія, але ж настойлівыя. Аднак што яны кажуць, яна ня чуе. Ня памятае.

Сонца прабіваецца ёй у вочы, асьвятляючы яе твар. Яна варушыцца пад коўдрай, адганяючы рэшткі сну. Устае, пацягваючыся, і падыходзіць да вакна. Адкрывае шторы. Акну глядзіць у сад, зарослы. Дрэвы дасягаюць галінамі другога паверху, на якім месціцца яе пакойчык. Яна зняла пакой у старым цагляным будынку, дзе сівая пагнутая гаспадарка дала ёй ключы, паківала галавой, і сышла — здаецца, назаўсёды.

— Яна не размаўляе, — гучна вымавіла суседка, баба Ядзя, на чыстай беларускай мове.

— Хаімаўна! Ці ты мяне чуеш? Унучка твая прыехала — такая ж, як і ты: чарнявая. Як ты маладая. Я ж цябе памятаю. Не заўсёды ты каргой была. Памятаеш, якія мы былі — зграбныя? Эй, Хаімаўна! Бойкая кругленькая бабулька ў пёстрай новай хустцы, паляпанай ружамі, пайшла па доўгаму і крывому цёмнаму калідору, грукаючы ботамі па драўлянай абабітай лістамі жэсьці падлозе. Жэсьць закрывала дзіркі, здагадалася яна. Мінуючы адну за адной дзьверы, Якімаўна — так звалі старушку — пагрукала далонню ў апошнюю. Паляпала па дрэве раскрытай рукой. Дзьверы зарыпелі, і паддаліся. На парозе перад імі стаяла маленькая худая жанчына, нагадваючая дзіця. Яе валасы былі шчыльна зачэсаны і закручаны ззаду, толькі пышныя пасмачкі выбіваліся ля скроні. Яна была чыста і з густам апранутая ў шэрую мяккую коўту, белую блузку, і юбку ў шырокую складку. На нагах Хаімаўны былі цёплыя боты-валёнкі. Ногі былі худыя, як сьпіцы, рукі — празрыстыя, але позірк пільны, зоркі.

— Унучка твая! Сустракай унучку! Якімаўна зьлёгка падштурхнула яе наперад.

Бабулька маўчала, і потым пакачала галавой.

— Няма ў яе ўнучкі, — растлумачыла зачымсьці ёй Якімаўна, уціраючы вусны краем хусткі.

— Усіх забрала вайна. Усіх, да шчэнту. Толькі мы вось зь ёй засталіся. — Колькі нам было год, Хаімаўна? Калі вайна пачалася? Дваццаць? Бабулька задумалася. — Ці меней? Ну, ня важна. Давай, Хаімаўна, ключы ад хаты. Ад пакою ключы давай. Што, ня чуеш? Зусім яна заплашала. Як інсульт разьбіў, дык наогул нічога не разумее. Вось толькі, устане, апранецца, і сядзіць ля вакна. Глядзіць усё, глядзіць. Чакае кагосьці. Як зь лесу выбралася, дык і не размаўляе. А было гэта ў 42-м годзе. Вось як. А дом гэты пад снос. Толькі мы тут з Хаімаўнай і жывем. Астатнія параз'ехаліся — хто куды. Хто кватэры пабудаваў — кааператыўныя. Хто памёр. Васька сьпіўся, а Ванька павесіўся. Раптам Хаімаўна бліснула на яе вачыма — чорнымі, сарачынымі, як парэчкі. Узняла маленькую суханькую руку, і паднесла да яе вуснаў. Нібы зачыняла, ці гразіла.

— Да маўчу я, маўчу. Нічога не скажы. Ванька ў другім пакоі павесіўся. Ня ў тым, што табе здаваць. Так што ня бойся. Я табе пакажу. А яна з пакою не выходзіць. Падлогі баіцца — упасьці. Пайшлі.

Раптам маленькая сухаватая старушка пасунула Якімаўну рукой, робячы крок наперад. І зрабіла ёй знак, запрашаючы сьледваць за сабой.

— Ідзі, ідзі! Спрытная якая. Сьмелая! — Якімаўна памахала ім, застаючыся ззаду. — Манька мая прыедзе. Машка. Унучка. Будзе табе скоро кампанія. Адна не засумуеш. Машка на медсястру вучыцца ў вучылішчы. А ты дзе вучышся? — крыкнула яна ёй усьлед.

— Я працую. Па разьмяркаваньні тут. Бібліятэкаркай. А сама я з Магілёва, — адказала яна, праходзячы за бабулькай у накірунку пакою.

— Так куды их везти? Твоих покойников? — кіроўца вымавіў гэта непрыязьнена. Усім сваім выглядам ён нібы падкрэсьліваў незадавальненьне: яго цёмны прапіты твар, кудлаватыя валасы пад зашмальцаванай кепкай, брудныя рукі, і нават распахнутая на потных валасатых грудзях кашуля — усё абражала яго, груба, наўмысна, як бы ён не хаваў позірк, каб ня бачыць.

— Куды? В университет везите. Куды мне их ещё везти? Только на работу. Ён паціснуў плячыма.

Кіроўца ашалела глянуў на яго. – В смысле, на работу? Это шутка такая, да? Ён громка рассмяяўся. Але цяпер – ня шчыра. Яго сьмех быў сухім, як гронка выстралаў, якая пратахкала ў стылым паветры кабіны.

— Слышь, ты, интеллигент! – гэта гэта ён вымавіў са шчырай пагардай – як плюнуў на падлогу.

— Я тебя конкретно спрашиваю – куда везти? А слушай, давай мы их в лесу выбросим? – раптам прапанаваў ён сур’ёзна. – Выгрузим? Кіроўца выправіўся – быццам бы гэта мяняла сэнс, і ізноў кашлянуў. Пацягнуўся за цыгарэтай. Ён таксама дастаў сваю, запаліў, і працягнуў запальнічку кіроўцы. Той з задавальненнем узяў імпартную прыладу. Прылажыў да цыгарэты, і сунуў у кішэню.

— Денег с тебя не возьму. Отвезу, куда хочеш, — вымавіў, паварочваючыся да яго. – Только не далёко. – На фиг тебе эти кости? Скинем их тут, где-нибудь в кустах. Ну, хочешь, подальше отвезём, если боишься.

— Я не боюсь, — нягромка вымавіў ён. – И доплачу. Сколько тебе? Двадцать долларов хватит? Кіроўца ашалела глянуў на яго. – Двадцать? Ты что, сдурел? Такие деньги. Ну ладно. Куда ты сказал? В университет? Добре. Поехали. А что там? Ждут? – памаўчаўшы, запытаў, чакаючы.

— Не знаю. Приедем – увидим. Ён кінуў галавой – сам сабе. Яны ехалі моўчкі. Ён курыў у фортку. Кіроўца – у кабіну. Машына падпрыгвала на каўдобінах. Дзіцячыя косткі ў кузаве шапацелі за яго сьпіной. – Радуются, — чамусьці падумалася яму. – Смеются. Выбрались, наконец-то. Увидели белый свет. Как изменилось всё... Яму хацелася, каб яны пабылі вонкі падолей, панасалоджваліся стылым, прахалодным восеньскім паветрам, апошнім бліскаценьнем сонца. Вятрыскай, які кідаўся ў іх залатой лістотай. Раптам ён адчуў спакой, і упэўненасць. Ён усё робіць правільна. Як трэба, так і робіць.

Калі яны пад’ехалі да ўніверсітэту, перад ім на ганку ўжо сабраўся натоўп. Невялічкі, праўда – студэнты, некалькі выкладчыкаў.

Адзін з іх, невысокі, хударлявы, ускудлачаны сівы брунет, збег з ганку, убачыўшы машыну, зь форткі якой ён памахаў яму рукой.

— Это что? Целый кузов? – зьбянтэжана вымавіў, гледзячы на яго.

— Да. До верха. Перебирать нужно. Только аккуратно. Осторожно. Там осколки. Их экскаватором ... выкапывали. Ён спатыкнуўся аб слова, як аб камень на дарозе.

— А-а-а, — працягнуў брунет. Пацёр рукой шчаку.

— Ты брезент нашёл? – запытаў ён яго. – Да вот ... Той разгублена паказаў убок, дзе ляжала некалькі разгорнутых старых палатак. – Ну, хоть так. Может, и хватит. Не разгружать же их на землю. Сейчас ведрами осторожно рассыпем. Зови ребят своих.

Брунет махнуў рукой.

— Кому зачёт? – дзелана вясёла крыкнуў ён. І змоўк.

— Феликс Эдуардович, мы так. Мы задаром. Малады, можа, зь першага курсу, хлапец стаў побач яго. Яго сьветлыя валасы варушыў вецер. Здаецца, у хлопца ў вачах бліснулі сьлёзы.

А можа, гэта сонечны прамень з-за хмары асьляпіў вочы. Ён выскачыў з машыны.

— Ну, что ж. Молодец. Зови ребят. Моладзь з ганку пачала пакрысе падцягвацца да іх.

— А чем будем разгружать? – запытаў нехта.

— Куртками. Пакетами. Руками, — ціха вымавіў юнак, стоячы побач.

— Какими руками? Вы что, сдурели? Мне что, день тут стоять? Или два? У меня заказы. Отойди от машины. Все прочь отошли. На безопасное расстояние! – выкрикнуў кіроўца з кабiны.

— Вы что делать хотите? – ашалела вымавіў Фелікс, гледзячы на яго.

— Шчас уйдзіш, інтэлігент! – крыкнуў той бадзёра. І раптам пярэдня частка кузава пачала паўзыці ў гару. Гара зямлі з шумам абрынулася ўніз, на асфальт, другі раз пахаваўшы абломкі костак пад сабой. Чалавечая маса побач гучна ўздыхнула. Як ускрыкнула – адным голасам, глуха, страшна, як стогне перад растрэлам зямля, якая рыхтуецца праглынуць нявінную кроў. Машына зафырчэла, і стартанула з месца. Яны засталіся перад кучай, вялікай, на пару метраў угару. Дзяўчаты апусьціліся у пыл на калені, і пачалі ціхенька збіраць косткі, якія выкаціліся з пяску перад імі. – На брэзент несите. Осторожно. Разворачивайте брэзент. Всё раскладываем. Черепа отдельно. Кости отдельно. Отдельно крупные, отдельно мелкие. Фелікс нарэшце ўзяў сябе ў рукі. Ён падышоў, палажыў руку сябру на плячо.

— Спасибо, что не отказал, друг.

— Ты что, ошалел? А как я мог отказать? Фелікс здзіўлена глянуў на яго. — И куда бы ты их повёз?

— Два варианта предлагали. Первый – на дачу. Второй – в лес. Ён спакойна глянуў на сябра.

Той выругаўся, і сплюнуў: на яго вачах — пэўна, першы раз у жыцці.

— Я не буду менять имена. Не нужно псевдонимов. Яна ўпарта нахіліла галаву.

— Послушайте, они же творили под псевдонимами. Значит, на это была причина. Жанчына з высокім начосам чырванавата-рудых валасоў паціснула плячыма. Яе пазногці, яркія, як ягады каліны, бліснулі на сонцы. Яна з задавальненнем глянула на іх. Пакруціла руку перад сабой, расставіўшы пальцы – таўставатыя, з шырокімі залатымі кольцамі.

— Ну как тебе, Ниночка? Вчера сделала, — звярнулася яна да сакратаркі. Тая з павагай нахіліла галаву. – Очень красиво, Марья Петровна. Настоящий осенний шик!

— А ... ну да, ну да. Шик. Именно. Мар'я Пятроўна адварнулася да свайго сталу, і пачала тузаць нейкія паперы.

— Вы не ответили про имена, Марья Петровна. Я считаю, что их нужно оставить настоящими. Яна ўпарта вымавіла гэта, гледзячы прама ў сьпіну дырэктрысы, якая адсунула паперы, і павярнулася да яе – на гэты раз разлавана.

— Послушай, девочка. Да-да. Я тебе говорю. Ты. Яна, звузіўшы вочы, гнеўна пазірнула ёй у твар.

— Тебе сказано было, что нет. Или ты глухая? Ты какие фамилии хочешь озвучить? Моисейчик? Соловейчик? Панковский? Цимерман? Эйдельман? Абрамович? Эти? Ты что, в своём уме? Это получается какая-то еврейская выставка, а у нас – вечер русского искусства. Мы пианиста пригласили. Про березки будем петь. Чайковского играть. И картины Русской природы показывать. У нас патриотическая выставка. А это – местные художники. Они все под псевдонимами рисовали. – Красный. Правдин. Иванов. Петров. Рубай-конь. Савин. – Это который Савлов? – запытала сакратарка.

— Не знаю, какой там Савлов. Дырэктрыса паціснула плячыма. – В общем, не дури. Яна вымавіла гэта мякка, звяртаючыся да яе.

— Не дури, Алиса. Алиса Давыдовна Розенштейн. Твои родители не догадались псевдонимы взять, вот ты тут и торчишь теперь. После техникума. А могла бы окончить институт. А ведь не глупа, не глупа. По глазам вижу. Яна раптам павярнулася да яе, падышла блізка, гледзячы ў самыя вочы. Усё так жа, з прыжмурам.

— Хочешь в университет поступить? На библиотечное дело? У меня там связи. Только фамилию поменять нужно. И отчество. Давыдовича на Даниловича, а Розентшейн — на Розинскую. Хотя — нет. Или — да?

— Розинская — тоже по-еврейски, — усміхаючыся, вымавіла сакратарка.

— Ну, может, она полька. Алиса Даниловна Розинская. Поменяешь — поступишь в университет. А потом ... потом мне лояльные люди нужны. Умные, такие, как ты. И смелые. Я в депутаты собираюсь. Меня уже выбрали, дело за малым — за голосованием. Ну, ты же понимаешь, это формальность. И что тебе тут сидеть, в библиотеке этой? Мы в Москву поедem. Мне нужна умная ... секретарша. Гэта яна вымавіла здэкліва, гледзячы ў бок сталу. Сакратарка за сталом апусьціла твар у каўнер швэдару.

— Нет, спасибо. Я пока не готова. Яна спакойна павярнулася да яе. — Значит, я надписываю картины псевдонимами. И заказываю соответствующие афиши.

— Да. Ты правильно меня поняла. Алиса Даниловна. Хорошая русская девочка. Дырэктрыса рассмяялася.

— Вступление подготовишь?

— Подготовлю. Яна нахіліла галаву.

Гучны дзявочы голас разьлятаўся па вялікай бела́й зале старога манастыру, дзе месцілася бібліятэка. Птушкай з паламанымі крыламі ён біўся ў вокны, узмацнёны акустыкай.

— ... а потом их всех расстреляли. Потому, что они были не русскими, а евреями. Савин — Савлов. От имени Савл — Саул. Красный — Роттенберг. Иванов — бен Иона. Петров — Кифин. Перевод фамилий на русский лад не спас их от уничтожения, как верная служба царю и отечеству не спасала от погромов, когда рекруты возвращались домой, и находили свои дома сожжёнными, а семьи — убитыми.

Их расстреляли немцы, а сегодня мы расстреливаем их повторно, забывая их имена. И поэтому я сделала две таблички. Если мы отодвинем в сторону одну, табличку-маску, прикрытие, мы увидим настоящее имя. В иудаизме имя очень много значит. Оно определяет суть души. А их души были прекрасными. Яна моўчкі ішла ўздоўж сьцяны, адсоўваючы паперы, і называючы сапраўдныя імёны. Зал маўчаў.

— Мойсейчик. 1902 — 1942. Илиин — 1917 — 1942. Сольницкий. Коген. Аарончик. Все даты народжання розныя, але ўсіх іх прыпятнае, як пячатка, адзін год. Мот тамут. Душы, такія розныя, глядзяць на нашчадкаў з палотнаў. З больш чым дваццаці фамілій — 12 растреляных, двое жывых, і некалькі рускіх.

— Эти люди жили тут, творили тут, и умерли тут. Они не были Ивановыми. Они были сыновьями еврейского народа. И убили их не как советских граждан, а как евреев. Как убили мою бабу, и моего деда. Мою бабу спрятали соседи, и до конца жизни она претворялась русской. Только вышла замуж на еврея — который вернулся с войны без ноги. Сына они назвали Давыдом — в честь убитого деда. Это был мой отец. Моя мать — полька. Так что еврейкой меня считать нельзя. Еврейство определяется по матери. Просто я хочу, чтобы мы все помнили. Чтобы знали. Яна спынілася. Прысутнічаючыя здзіцэла глядзелі на яе. І тады ён устаў, і захлопаў. Гучна, каб усе чулі, і бачылі. Паступова пачалі хлопаць і астатнія.

— Какая у вас умная девочка работает, Марья Петровна. И красивая. И смелая. Ён павярнуўся да дырэктрысы, шчокі якой уздрыгвалі, як бялужае бруха. — Блестящее выступление. И прекрасная организация всего. Я доложу на высшем уровне о том, как вы поработали. И это — правду — там особенно оценят. Сейчас ведь время говорит правду, не так ли? Мы же боремся с пережитками, и антисемитизм — один из них. Давайте оставим в прошлом эту позорную страницу нашей памяти.

— Да, конечно, Игорь Михайлович. Оставим. Конечно оставим. Зачем тащить такое в будущее? Что вы. Мар'я Пятровна нарэшце ўзяла сябе ў рукі.

— Вы выручили меня. Спасибо вам. Яна глядзела на яго мяккімі сінімі вачыма, у якіх адбівалася неба.

— Ну что вы. Я не мог не выручить вас. Ён зьмяшаўся, сам ня ведаючы, чаму. — Наша компания — представитель фонда Яд Вашем. Мы занимаемся сохранением исторической памяти о жертвах Холокоста по всему миру. Мне было особенно приятно слышать это. Я знал, что большинство этих художников — евреи. Как и Левитан, который был евреем. Только про это не знает ни один школьник. Ён сумна ўсьміхнуўся. — Я тоже Игорь. Да ещё и Михайлович. Война не сохранила моих документов. Я — сирота. Честно сказать, не помню, как меня нашли. Какие-то люди, всё время разные. Госпиталя, поезда. Меня привезли в 45-м. Оттуда. Почему? Потому что я что-то сказал по-русски. Меня научили русские солдаты. Хлеба, наверное, попросил. А может, выругался. Ён рассмехался. Усьміхнулася і яна. — Ну вот, и меня забрали. Я маленький был — года четыре. Говорить начал рано. Я им всё рассказывал, рассказывал — про маму, по папу — он военный был, я помню. Как он уходил, помню. Только откуда, куда? С этим проблема. И имя своё не помнил — забыл. Номер вот выучил. Ён загарнуў рукаў. На руцэ сінімі выцвілымі літарамі быў набіты доўгі лягерны нумар. Жудасна доўгі. — Ещё держится. Сделали на совесть, — нібыта выбачаючыся, вымавіў ён.

— Мне очень жаль, — ціха вымавіла яна, кранаючы яго руку пальцамі. Яго скуру быццам бы апаліла маланкай. Яе дакрананьне было цёплым, але апякло яго вагнём. Вочы яе, вялікія, сінія, сумна і з разуменьнем глядзелі на яго. Чорныя валасы, расцасаныя на прабор, абрамлялі твар, нібы рама. Яна нагадвала Наталью Ганчарову, толькі — маладую, тонкую, пазбаўленую сьвецкага бляску. Яе твар можна было б назваць рускім — з вялікімі сінімі вачыма-азёрамі, з мяккай белай скурай і прыгожа акрэсьленымі вуснамі маленькага рту — калі б ён ня быў адвечным. Ён не належыў нікаму пэўнаму народу. Ён належыў лёсу. Лёс глядзеў на яго зь яе вачэй, і ён ціхенька нахінуўся, і крануў яе руку вуснамі.

Яе рука пахла чысьцінёй, і ружамі. Скура яе была мяккай, шоўкавай, і перад самым сваім тварам ён убачыў тонкі блакіт яе венак — ручаінкі, прабіваючыся праз сьнег. Празрыстая, амаль дзіцячая рука, але якая ў ёй моц! Як бязпаваротна рашуча яна адкрывала праўду, пасоўваючы фальшывыя шыльды — шаты памяці, агаляючы пранізліваю вастрыню яе сьвятла. Яе адзеньне было сьціплым, нават манаскім. Чорная тканіна да горла закрывала яе — ваўняная сукенка з доўгімі рукавамі, шчыльна зашпіленая ля горла, якое ўпрыгожваў вялікі бант, нагадваючы драпежную кветку — архідею, прайшоўшую праз агонь.

Яна стаяла перад ім прама, не хістаючыся, тонкая, як лязо мячу, і лёкая, як пярынка, і раптам ён адчуў сябе рыцарам, нахіляючыся перад гэтым вострым лязом, якое бласлаўляла яго на нешта — нешта магутнае, вялікае, аб чым ён і сам ня ведаў, нешта, за што ён быў гатовы аддаць жыцьцё, і гэта нешта ўвасоблівалася ў ёй. Яна была храмам, была недасяжнай, натхняючай яго зь нябёсаў, і ад гэтага ў яго салодка забалелі грудзі. Яму стала балюча, што ён можа згубіць яе, і тады ён пакляўся, сам сабе — не згубіць.

Усё гэта прамільгнула ў ім за імгненьне, а калі ён выпраміўся, ён ужо быў другім.

— Позвольте мне проводить вас, — ціха вымавіў.

Яго вочы пазірнулі на яе з надзеяй: цёмна-карыя, амаль чорныя, як ноч, пад чорнымі бровамі. Яе мяккі, акруглы тварык асьвятліла вусьмешка. — Конечно, я позволю, — ціха вымавіла яна, нібы спугаўшыся сама сябе.

Яны выйшлі ў залаты перадвячэрні змрок, які мякка цалаваў навакольле. Неба ружавела крышталёвым холадам, абдымаючы сьвет прахалоднымі рукамі. Дрэвы паснулі. Паснула зямля. Яны ішлі па хрусткіх ільдзінках-лужынах, якія раскалваліся пад яго нагамі, і трымаліся — пад яе. Яна быццам бы не пакідала слядоў на паверхні глебы — быццам бы ў тым сьвеце, дзе яна ішла побач

зь ім, тых законаў, што ў яго сьвеце, не існавала. Там былі законы іншыя — сьветлыя, сьвятыя, якія прыцягненьне змроку не магло пераадолець.

— Как вы решились на такое? — запытаў ён яе.

— Вы, должно быть, очень смелая.

— Я не смелая. Яна ўсьміхнулася слаба. — Мне было страшно. Если бы вы не поддержали меня, они бы меня разорвали.

— Поэтому я и говорю, что вы смелая. А смелым помогает Бог. Я не мог не поддержать вас. Кажется, именно для этого я там и оказался. А ещё я уверен, что вас давно знаю. Может быть, прозвучит банально, но вы приходили ко мне — в снах, в образах. В мечтах. Вы можете не поверить мне, но это так. Ён асьцярожна прыціснуў да сябе яе руку.

— Я верю вам. Яна ціха кранула яго пальцы.

— Я тоже вижу сны, которые сбываются. Только не все они хорошие. Многие — странные. Яна ўздыхнула.

— А мне кажется, наши сны могут дополнять друг друга. Объединившись, они, возможно, обретут утраченный смысл.

Ён павярнуўся да яе. Яны стаялі на хрусткіх замёрзлых лужынах. Яе твар, як поўня, зьзяў насупраць яе твару, так, што сьляпіў вочы. А потым стаў бліжэй-бліжэй. Яе вусны мелі смак юнацтва. Чысьціні, якая, здаецца, даўно ўжо згубленая для яго, раптоўна ізноў з’явілася, і ізноў набыла сэнс. Неба халадзела, і ён агарнуў яе рукой, прыцягваючы да сябе. Разам яны падышлі да дому, дзе самотна гарэла ў версе адно вакно. Хаімаўна ня спала, пазіраючы зь цеплага пакою ў начны двор, асьветлены крывым ліхтаром з-за дрэваў. Калі нехта чакае, нехта заўсёды прыходзіць. Бо так у гэтым сьвеце пастаўляў Бог.

Ён прайшоў зь ёй у чорную шчыліну пакасіўшыхся дзьвярэй, чартыхнуўшыся, узняўся па рыпучай лесьвіцы. Сьвятла вакол не было, і яны йшлі навобмацак.

— Лампочка, наверное, перегорела, — вымавіла яна вінавата.

— Дыра какая-то. Что-то с этим нужно делать. Переселить вас куда-то ... тебя, Алиса. Ён павярнуўся да яе, падтрымліваючы. — Завтра я этим займусь.

— Не нужно, — ціха вымавіла яна. — Мне кажется, я принадлежу этому месту. Мне тут начали сниться сны — странные сны. И в них я знала, что встречу вас.

Ён не паспеў адказаць, як дзьверы ля іх адчыніліся. Маленькая суханькая жанчына стаяла ў праходзе, сьвятло зь якога залівала паласой калідор. У гэтым сьвятле яны выглядалі як алёні ў сьвеце фараў — акрэсьлена і ўразліва. Яго рука яшчэ сыціскала яе руку. Вочы і яго і яе ўперыліся ў сьвятло, у якім Хаімаўна стаяла перад імі ў зьяўчым німбіку сівых кучаравых валасоў.

בנים, בנים! ישוע! בני! מלצ'יק שלי! איך גדלת! אתה כל כך יפה! כל כך רציתי אותך ... הרבה, הרבה שנים. אתה לא מאמין לי אבל הלהיטים, אני אגיד לך משהו. בוא נלך, בוא נלך! מכובדת, ילדה.

— Сыночек, сыночек! Ешуа! Сын мой! Мальчик мой! Как ты вырос! Ты такой красивый! Я так тебя ждала ... много, много лет. Ты не веришь мне? Но подожди, я покажу тебе что-то. Пойдём, пойдём! Пошли, девочка.

Яна рашуча працягнула руку, і павяла яго за сабой у пакой.

У пакоі, працягваючы бойка размаўляць на незразумелай мове, яна ўсадзіла іх на канапу, і палажыла яму на калені альбом — стары, крохкі, як час, зь празрыстымі лістамі-плёнкамі, саванам закрываючымі твары.

הנה, הנה. מִפֶּט! זה אתה. וזה אני. וזו אחותי. אני אמא. אתה זוכר אותי, אוכל? שיניתי את בני. שמתי את זה. אני כבר זקן. ואתה צעיר. אתה יפה. אתה גבר. אתה זוכר אותי? ובכן, תזכרו. שם, ביער, לא ... יצאתי מהיער. סחבתי אותך. נמשכת לשד שלי, אף אחד לא באתי, כבר לא. אתה מפוטר. רק האמנתי, האמנתי שתחזור. אתה רוצה, אני אגיד לך את המקום? אתה רוצה? מוטרד, בנים. צריך ללכת. אגרוף, נפלו אחרי

— Вот, вот. Гляди! Это ты. А это — я. А это моя сестра. Я — твоя мамочка. Ты помнишь меня, Ешуа? Я изменилась, сынок. Я понимаю. Я уже старая. А ты молодой. Ты красивый. Ты мужчина. Ты помнишь меня? Ну ничего, ты вспомнишь. Там, в лесу, недалеко ... я выбралась из леса. Я несла тебя. Ты был привязан к моей груди. Но когда я пришла, тебя уже не было. Ты пропал. Только я верила, верила, что ты вернёшься. Хочешь, я покажу тебе то место? Хочешь? Пошли, сыночек. Нужно идти. Пошли, пошли за мной!

Яна рашуча ўстала, кранаючы яго за плячо.

— לך, אמא.

— Пойдёмте, мама, — нягромка вымавіў ён.

Яна глядзела на іх вялікімі сінімі вачыма, стаўшымі чорнымі з-за зрэнак.

— Сон, — ціха вымавіла яна. — Мы пойдём туда — мы вернёмся в него.

Цёмны пакой асьвятляла толькі лямпа на сталё. Керасінавая, яна кідала вакол краснаватыя трывожныя водблескі, якія нагадвалі сполахі пажару, ціхенька патрэскаючы, як сухія стрэлы ў далечыні. У чырванавата-рудым сьвятле яе твар выглядаў яшчэ больш бледным, незямным, як маска, аточаная гладкім чорным шоўкам бліскучых валасоў. Бровы яе былі ўзнятыя аркамі, якія надавалі яе твару драматычны выгляд. Вусны яе былі сьціснутыя, як і маленькія белыя рукі, у напружанасьці кататоніі, якая была прадвесьніцай нечага, што было страшным, і чаканым. Чаканым — бо гэта значыла раскрыцьцё сэнсу яе сноў, і страшным, таму што яна бачыла сьмерць. У сьне яна памірала — раз за разам, ноч за ноччу, цяпер яна гэта ведала. Але шлях насустрач сьмерці не палохаў яе: ён быў ня доўгім, і ён быў жаданым. Бо сьмерць значыла вызваленьне ад сноў, і раскрыцьцё сэнсу таго, што было па-за снамі і сьмерцю. Гэта было нешта вялікае, што адкрывалася ёй у дробным стуку яе сэрца, якое чакала сустрэчы зь ім — вытокам памяці, вытокам яе сьненьняў.

... Дыханьне перахоплівае ў яе грудзях, і сэрца замірае ад жаху. Белае неба робіцца чорным, і золата восеньскіх лістоў — чырвоным, быццам бы забрызганым кроўю тых, хто зараз валіцца ў раскрыўшуюся перад імі бездань — ціха, бязгучна, і са стогнам, крыкамі, лямантам — калі слух вяртаецца да яе. А потым яна сыходзіць, і толькі бачыць. Яна ж ня зь імі — яна прысутнічае там. Прысутнічае ў сьне. Іх растрэльваюць чэргамі — мужчын, старых, жанчын, дзяцей. Не шкадуюць нікога. Вакол стаіць брудная лаянка, крыкі, праклёны. Сьлёзы ліюцца на зямлю даждом. Яна перастае бачыць праз іх, а потым бачыць — ізноў. Яна, аголеная, стаіць у чарзе, якая павольна набліжаецца да краю ямы. Усё сьціхла, і апошнія з апошніх пакорліва йдуць, апускаючы галовы. Засталіся толькі жанчыны, і некалькі старых. І яна. Яна замірае, гледзячы на лісьце. Лісьце шапаціць над яе галавой — яно такое прыгожае!

Нехта цягне яе за руку.

— Прыгожая жыдоўка! — чуе яна. Яны разрываюць яе рукі, раскрываючы. Расьцягваюць ногі ў бакі. Нехта б'е яе па твары, і яе прытомнасьць губляецца.

Яна адкрывае вочы, і бачыць неба. Лісты ізноў нахіляюцца над ёй. Ёй не халодна — нават цёпла, утульна. Зямля накрывае яе, як коўдра. Яна мяккім покрывам ляжыць на яе грудзях. Ёй не хочацца прачынацца, ня хочацца падымацца. Яна ляжыць так ноч, пакуль не надыдзе дзень. Раніцой яна выкараскваецца зь ямы. Апранаецца ў адзеньне, рэшткі якога раськіданыя вакол. Завязвае валасы хусьцінай. І хутка, моўчкі йдзе праз лес. Набліжаючыся да гораду, пачынае дрыжаць. Дрыжыць крупна, так, што йсьці ня можа. Яе плечы скаланаюцца — ад сьмеху, ад кашлю, ад плачу. Ціхенька яна апускаецца на зямлю.

— Дзяўчынка, ты чаго сядзіш? Чаго плачаш? Невысокая пухлявая дзяўчына-падлетак кранае яе за плячо. — Хто ты? Як цябе завуць? Адкуль ты тут? Яна не разумее, што кажа дзяўчына, і калі хоча адказаць ёй, вусны ня слухаюцца яе. — Юдэ, юдэ! — аглушаюць яе галасы ў вушах. — Маўчы, маўчы! — шапацяць лісьці. І яна маўчыць. Маўчыць ужо пяцьдзясят год. Маўчыць наава. Крычыць у сьне. Усё гэта праносіцца, як сон, перад яе вачыма.

— Леха! Леха! — таропіць Хава. Яе валасы рассыпаліся па плячо, пучок разьвязаўся, і доўгая, да каленак каса апусьцілася па сьпіне. Яе вочы чорныя, і маладыя, шчокі пунсовыя. Вусны яе вымаўляюць нешта — ці то малітвы, ці то праклёны. А можа, яны проста вырашылі навярстаць пяцьдзясят год маўчаньня.

Ён бярэ яе за руку, і разам яны выходзяць у цемру. Рашуча Хава вядзе іх праз поле ў лес. На небе поўня, і ўсё бачна, як днём. Яны выходзяць на вялікую паляну, і бачаць дрэвы. Выварачаныя, яны ляжаць карэньнем угару, не ўтрымаўшыся за асыпаючыся пясок.

— Тут! Тут они все лежат! — амаль выкрыквае яна. Яе твар скажаецца, вочы становяцца дзікімі чорнымі ямінамі, вуглямі, у якіх плёскаецца полымя страшных сноў. — Тут, в яме! І сыноч, сыноч мой тут! І Ціля, і Якаў, і Адэля. Яна пачынае пералічваць імёны. Доўга, быццам бы разгортвае сьпісак, край якога падае перад ёй на зямлю. Яе голас становіцца ўсё грамчэй, усё званчэй, ён запаўняе і і зямлю, і нябёсы, і цяпер вакол іх няма нічога, акрамя яе голаса.

Яна дрыжыць, дрыжыць і ён. Ён ахоплівае яе рукамі. Ціхенька старая асядае на зямлю. Яе каса, белая ў чорнай траве, коціцца ў пяшчаную бездань, і зьвісае туды, як доўгі карэнь, ці канат, да якога цягнецца нябачная рука.

Ён асьцярожна падхоплівае лёгкае старэчае цела. Яны йдуць дамоў разам. Ён нясе Хаву на руках. Галава яе зьвесілася зь яго локця. Яна йдзе побач, і папраўляе яе касу, каб тая не цягнулася па зямлі.

Наступным днём Хаімаўна памірае. Яна ляжыць ціха, і стогне ледзь чутна. — Сыноч, сыноч, — ціха шэпча яна. — Ребе, ребе. Ён ківае, і пакідае пакой, каб не турбаваць яе. Набірае ў тэлефоне ў калідоры нумар.

— Моше? Да, я, Игорь. Срочное дело, Моше. Женщина умирает. Еврейка. Старая. Она хочет видеть рабина. Хорошо, конечно. Я буду. Адрес? Ён называе адрас. Яна ціхенька стаіць побач, трымаючы яго за руку.

Ноч, і дзень яна не адыходзіць ад яго. Усю ноч яны пільнавалі старую, якая ціха трызьніла ў сьне. Раніцой прачнулася — каб убачыць апошнюю раніцу перад тым, як назусім закрыць вочы.

...Скорая была, и сделала какой-то укол. Потом они уехали, и сказали, что ничего не могут сделать. Старость — она довершит своё. Старость... Ён сыскае віскі, якія ўжо ўзрываюцца болам.

Яна робіць яму чай у сваім пакоі, і прыносіць да іх. Ён сядзіць на стуле ля ложка. Жанчына ў трызьненні шукае яго руку. Ён накрывае далоньню яе пальцы. Адпівае чырванавата-чорную вадкасьць, церпкую і салодкую. У калідоры чуюцца крокі. Высокі крэпкі мужчына ў чорным пінжаку і белай кашулі з'яўляецца на парозе незачыненых дзвярэй.

— Как её зовут? — ціха запытвае ён.

— Хава, — адказвае яна. — Яе завуць Хава.

Моўчкі яны ўзьнімаюцца, пакідаючы Хаву сам насам з прыйшоўшым, які цяпер займае яго стул побач. Ціхенька выходзяць у калідор. Ён зачыняе дзверы, і яны стаяць, абняўшыся.

— Ты правда её сын? — ціха шэпча яна.

— Я не он, — ціха адказвае ён, абдымаючы яе. — Я просто память. Просто живая память.

Восеньскае лісьце зьзяе золатам, але яна ня бачыць яго. Яна хутка распранаецца – як казалі. Ськідвае паліто, сьцягвае спадніцу, здымае блюзку. Застаецца ў адной сарочцы – тонкай, празрыстай, з карункамі. Закрывае рукамі грудзі. Яе каса, разьвіўшыся, падае на яе плячо. Яна замірае, як прамень у патоку ранішняга сьвятла, які марудзіць дакрануцца да травы, апусьціўшыся праз вакенца ў дрэвах. – Гэта ня страшна, гэта ня страшна, - моўчкі кажа яна сама сабе. – Гэта хутка, - пульсуе ў ёй думка. Ём ужо ня страшна. Яны ўжо маўчаць. Целы ляжаць на дне яміны. Жаўнеры кураць. Яна ня бачыць тых, хто застаўся. Яны ўжо ня тут – згравасьціліся ценьмі, маўклівыя, пакорлівыя. Чамусьці ёй хочацца крычаць. Хочацца адштурхнуць іх, раськідань, бяжаць, бяжаць некуды, дзе іх няма – а ёсьць толькі сонца, і неба, і жніўе на полі. – Чаму вы робіце гэта? – хочацца крычаць ёй. Крыкнуць ім, каб яны прачнуліся. Але яна маўчыць. Нарэшце, жаўнер заўважае яе. Малады, невысокі хлопец с закасанымі рукамі.

- А ты чаго чакаеш? Што стаіш? Распранайся. Усё здымай. Ён штурхае яе прыкладам у зложаныя на грудзях рукі. Штурхае балюча, апальвае разагрэтым дулам скуру. Яна ціхенька узьнімае рукі ўгару, сьцягваючы сарочку праз галаву.

- Якая прыгожая жыдоўка, - чуе яна. – Шкада такую ... у расход.

- Жыдоў шкадаваць нельга. Жыдоў трэба забіваць. Заб'ем жыдоў, заживем, як людзі. Другі хлопец падыходзіць, усьміхаючыся.

- Пачакаймо яе псаваць, Дзьмітро. Такую можна і апрыходваць. А застрэліць заўсёды пасьпеем. Яе хапаюць за рукі, раскрываючы яе. Яна закрывае вочы, каб ня бачыць іх аголенасьці, якая ёй становіцца агіднай. Ёх чэлесы ўзьнімаюцца, штаны спушчаныя да зямлі. Яны рагочуць, пакуль валяць яе на глебу. Пакуль расьцягваюць яе, рассоўваюць ногі ў бакі. Першы лажыцца на яе, і яна крычыць – громка, калі ён пратыкае яе чэлесам. Ёй балюча – моцна балюча, і агідна, і сорамна. Страшна. Яна закрывае вочы, і яе б'юць па твары, каб яна адкрыла іх. Мноства рук мнуць яе цела, цягнуць грудзі, выкручваюць саскі. Чэлесы адзін за адным урываюцца ў яе. Некаторыя мяккія, і тады яны труць іх аб яе грудзі, прыціскаюць да яе вуснаў. Трава пад ёй напітваецца крывёй. Яе гвалцяць доўга, усе, па чарзе. Адыходзяць, і падыходзяць наступныя. Яна ляжыць ужо ціха, не шавеліцца. Думае: “Хоць бы яны мяне забілі”. Але яе не забіваюць. Хутка яны стамляюцца. Сьціхаюць стрэлы. Яны адкрывае вочы – рогат сьціхае ўдалечыні. Яна ляжыць на траве. Збоч ад яе – яма. Яна паўзе да яе. Чапляецца за край рукамі. Там, унізе, немаўля з разьбітай куляй галавой, нагадваючае бледную ляльку з выламанымі ручкамі і ножкамі. Яе пачынае ванітаваць. Яна хоча ўпасьці туды. Схавацца там ад усіх. Абняць забітае дзіця, і ляжаць, закрывшыся зямлёй. Але зямля не прымае яе. Застаецца толькі неба. Неба, якое кружыцца над галавой. Яна паўзе, цяпер ужо на каленках, падбірае раськіданае адзеньне. Устае, і ідзе, хістаючыся. Праходзіць полем, і вяртаецца да ямы. Глядзіць, глядзіць у яе. Немаўля ляжыць на грудзях у маці. – Трэба пахаваць яго, - думае ў гарачцы яна, але не рашаецца яго крануць. Рукі маці крэпка прыціскаюць дзіця. – Хай будуць разам, нарэшце думае яна. – І ў жыцці, і ў сьмерці. Яна ціхенька йдзе ўздоўж поля, хістаючыся. Сукенка цягнецца, зачэпіўшыся за ёй. Яна падбірае яе, і нясе ў руцэ. Там, удалечыні, за лесам, манастыр. Можа, там схаваюць яе. Можа, там іх яшчэ няма.

Яна жыдоўка, але яны не запытваюць шмат. Жанчыны праводзяць яе ў пусты халодны пакой. Вада абмывае яе цела, як цела мёрцьвага немаўля. Яна апранае чорную кашулю праз галаву.

Поезд. Вакзал. Натоўп. Яе ўціскаюць у вагон. Гручочуць колы, мільгаюць рэльсы. – Жыдоў хаваеце, чарніцы? Вы – хрысьціяне, павінны ведаць, хто такія жыды. Аддавайце па-добраму, а тое ... стрэлы. Ізноў стрэлы. Яна выходзіць – сама. Болей няма жыдоў, - ціха кажа яна. Ёй ня вераць. Стрэлы. На двары збіраецца натоўпчык. Насамрэч, жыдоў у манастыры шмат. З рогатам іх зганяюць у царкву на двары. З рогатам зачыняюць дзьверы. З рогатам запальваюць. Яе гвалцяць – ізноў. Цяпер яна маўчыць.

Яна маўчыць, падцягнуўшы калені да грудзей. Поезд спыняецца на станцыі. Сартыроўка. Яе адводзяць у бок – ня ў той, дзе старыя, і дзе жанчыны зь немаўлятамі. Па камандзе яны паварочваюцца адно да другога сьпіной. Ідуць у процілеглыя бакі. Крокі і плач сьціхаюць за яе плячыма.

- Я ня буду, ня буду, - ціха плача яна. Потым пачынае крычаць. – Будзеш, сучка. Будзеш! Жыдоўскае адродзе. Будзеш рабіць тое, што табе скажуць!

- Адвядзіце мяне лепш у баню! У баню адвядзіце мяне! Я пайду у баню! Яна пачынае выкрыкваць - громка, істэрычна. Яе бьюць па твары, у грудзі, у живот. Цела навальваецца на яе, трымаючы яе руку. Яна засынае. Прачынаецца яна на ложку. Перад ёй мужчына. Адзін, а потым другі. А потым яшчэ адзін. Яе гвалцяць ізноў, і зноў. Нарэшце, наступае вечар. Прыходзіць жанчына, прыносіць вадку, і нейкі раствор. Яна абмываецца ім. – Дура, - шэпча жанчына. – Дура! Жыць будзеш. Што табе, рассунула ногі, і ляжы. Думаеш, працаваць лепей? У душ хочаш? Жыць, жыць трэба, дура. Дура. Зусім дурная дура. Жыць. Жанчына штурхае ёй куўшын з вадой. Яна абмываецца, марудна выцірае цела.

- Трыста мужчын тваіх. Твой сектар. Норма – пятнаццаць хвілінаў. Можаш долець, калі дамовіцеся. Меней нельга. Трыста – гэта ня кожны дзень. Гэта агулам. Нічога, прывыкнеш. Тут ня блага. Жанчына сыходзіць. Яна пачынае плакаць. Сядзіць на ложку, і плача, пакуль не наступае ноч. Ноччу яна выходзіць у калідор, ціхенька прабіраецца на двор, накінуўшы стары ваўняны платок. На двары халодна, і неба засыпалі зоркі. Яна глядзіць у неба. Неба суцяшае яе, і яна йдзе спаць.

Ён сядзіць перад ёй насупраць. Яна моўчкі глядзіць на яго. Сьлёзы між волі ізноў коцяцца па яе твары. Ён маўчыць. Ён не кранае яе.

- Я ня трону цябе, - нарэшце кажа ён. – Ня плач. Я цябе не пакрыўжуду. Хадзі да мяне. Ён садзіцца побач зь ёй на ложак. Абдымае яе. Яна кладзе галаву яму на плячо. Яго рукі ахопліваюць яе. – У нас гадзіна, - ціха кажа ён. Яна плача. Ён гладзіць яе плечы.

Раз за разам яна распавядае яму ўсё. Пра восеньскае жніво, царкву, немаўля. – Як яны крычалі ў царкве ... - кажа яна. Яе вочы раскрываюцца, як вокны ў адвечнасьць. Ён гладзіць яе валасы, сьціскае ськвіцы. Але яна ня бачыць. Ён ня бачыў, як спальваюць. І як растрэльваюць, ня бачыў. Ня чуў крыкаў. Але ён бачыў натоўпы – як яны сыходзілі, як цені, у адвечнасьць, і дарога за імі курылася, як дымам, пылам. Бачыў, як дыміцца ствол зброі. Чуў выбух гранаты - і як пахне паленая разарваная на кавалкі плоць. Чуў крыкі ў падвале, дзе яго катавалі. Зьбівалі ў кроў прыкладамі, нагамі і кулакамі. Бачыў неба, калі яго

выцягвалі на двор, і бачыў зямлю, на якую падаў. Чаго яго не забілі, ён і сам ня ведаў. Проста неяк іх сагналі на двары, пастроілі, і адправілі сюды. Далучылі да вялікага натоўпу пленных. У бараку двое шчапіліся – як сабакі, не разарваць. Грызьлі адно аднаго зубамі. Не вядома, за што. Можа, за хлеб. За цыгарэту б забілі. Ён разрываў іх, растасківаў у бакі. Крычэў ім:

- Вы людзі! Людзі! Апомніцеся! Што вы робіце! Яны хочуць расчалавечыць вас. Каб вы былі, як псы! Але ж вы – людзі! Спыніцеся!

Думаў, нарэшце заб'юць, але яму далі ўзнагароду. Атрымалася, ён можа падтрымліваць дыстыпліну. Назначылі старэйшым па бараку.

Ён падпарадкаваўся – яму стала ўсё роўна. І вось цяпер ён слухае яе. Слухае, і не кранае. У іх няма імёнаў – толькі нумары – лічбы, сыходзячыя ў адвечнасьць.

- Як цябе завуць? – ціха запытвае яна.

- Янек, - успамінае ён.

- А мяне – Ядзьвіга. Яна прыціскаецца да яго шчыльней, як маленькае птушаня да цёплага мацярынскага цела. – Я прыйду. Я яшчэ прыйду да цябе, - ціха кажа ён.

Войска рассыпалася па лягеры, жаўнеры выбіваюць дзьверы. Чуюцца крыкі, лаянка, праклёны. Стогны. І – цішыня. Хістаючыся, ён ідзе ўздоўж будынкаў. Ніхто не спыняе яго. Недзе тут павінны быць барак – жаночы. Яна стаіць на парозе, і глядзіць на яго. Зь цемры пазіраюць на яго яе вочы. Яны вялікія, і сінія – як неба. Яе тонкая шыя ў шэрым каўнерчыку – як сыяблінка. Марудна яна сыягвае хустку з галавы.

Ён гладзіць яе валасы, уздымаючы іх пальцамі. Яго вусны накрываюць яе вусны. Яе цела ўздрыгвае пад ім, ён адчувае цвёрдасьць яе саскоў, мяккасьць скуры, абцягваючай тонкія рэбры пад яго рукамі. Ён плача, плача і яна. Яго плоць уваходзіць у яе, і ён забывае – забывае хто ён, і хто яна, дзе яны, і што йдзе вайна, і што яны вольныя – усё цяпер забываецца. Магутна, як вясновая рака, жыццё ўрываецца ў яго.

Яны йдуць разам праз провалаку, між радоў баракаў. Ён крэпка трымае яе за руку. У бараку, які яны праходзяць, чуецца дзіцячы плач. Ён робіць ёй знак стаяць. Хаваецца ў праходзе, і хутка з'яўляецца. На яго руках дзіця. Хлопчык. Маленькі, як лялечны. Дзіця ахапіла яго шыю. – Не хадзі туды. Ня трэба, - ціха кажа ён. У бараку цяпер ціха. Яны йдуць далей.

Яна падае, і між яе сыцёгнаў кроў. Яе спадніца афарбаваная чырвоным. Яна ізноў плача. Ён абдымае яе. – Гэта яшчэ не канец, усё яшчэ будзе, - ціха шэпча ён ёй.

- Міхаль жэніцца! – ускрыквае яна. – Ён напісаў, ён сустрэў дзяўчыну! Яны ажэняцца ў Ерузалеме, і прыедуць сюды да нас ужо парай. Ён так выраўшыў.

– Ён так вырашыў... Ён незадаволенна круціць галавой, але яго вусны ўсьміхаюцца. – Ён заўсёды ўсё вырашае сам, ты ж ведаеш. Яна прыціскаецца да яго.

Жанчына цалуе шпалы, і яе валасы, чорныя, забельвае сьнег, мяшаючыся з бялуткімі палосамі часу. Мужчына ў чорным паліто ўзьнімае яе. Мякка ён абдымае яе за плечы. – Там быў барак, а там – шпіталь, - ціха шэпча яна. – А там ...

- Ня трэба. Ён абдымае яе. – А вось там мы знайшлі Міхаля.

- Пайшлі, паглядзім, - просіць яна. – Паложым туды кветкі.

- Пайшлі, каханая. Ён ціха абдымае яе.

Мужчына і жанчына адыходзяць, хаваючыся ў змроку.

- Я хачу паразмаўляць з вамі, - спакойна кажа ён. – Я – прафесар, і ў мяне ёсьць матэрыялы. Яны будуць вам карысныя. Мне трэба нехта адзін. Нехта сьмелы. Падлетак аддзяляецца ад натоўпу. Яго вочы глядзяць у яго вочы з-пад ілбу. Яна трымае яго пад руку. Яны йдуць разам – утрох.

- Хто вы? – запытвае падлетак. – Вы не прафесар. Я ж бачу. – Я – жаўнер, -проста расказвае ён. – Але ня бойся. Мне ёсьць што распавесці цябе.

- Я не баюся. Падлетак паціскае плячыма. Яго галава гладка голеная, куртка кароткая, высокія боты нязграбна чапляюць брускавіцу на маставой.

У пакоі цяпло, і яна прыносіць ім чай. Ён сядзіць на канапе. Хлопец сядзіць насупраць.

- А вось гэта – дзіцячы барак, - ціха кажа ён. – Я ёй забараніў заходзіць туды. – Не глядзі! Ён узьнімае да яе далонь.

Падлетак працягвае руку, і пазірае на фота. Яго вусны, сьціснутыя, раптам пачынаюць дрыжаць. На яго вачах з'яўляюцца сьлёзы. – Я забраў адтуль Міхаля, - ціха кажа ён. – Ён быў зусім маленькі, і чапляўся за мяне. Я доўга ня мог адарваць яго. Цяпер ён вось такі. Ён працягвае наступнае фота. – Бачыш? Усё можа быць па-іньшаму. Усё можа быць хораша. Усё будзе хораша. Ён суцяшае яго, як тады – яе. – Жыцьцё – доўгае, і людзей у ім больш, - ціха кажа ён.

- А вы? Вы таксама былі там? – запытвае яе юнак. Яго вочы запытальна глядзяць на яе.

- Так,. – ціха кажа яна. – Я была там. І многа дзе яшчэ. Гасподзь даў мне быць там, і прайсьці праз тое, праз што не павінны праходзіць чалавек. І ён даў нам выйсьці. Бо толькі Ён рашае, каму з нас жыць. Чалавек нічога не рашае.

- Ён можа толькі заставацца чалавекам, - мякка кажа ён, дакранаючыся да яе.

<https://tayamnicastarogakurgana.wordpress.com>